

ROM. PĂMÂNT O PERSPECTIVĂ ONOMASIOLOGICĂ (I)

de

Elena-Tia BURDUȘA

Motto: „[...] etimologia presupune o cercetare profundă a istoriei cuvântului în contextul istorico-cultural.” – M. Sala, *Introducere în etimologia limbii române*, p. 219.

1. Rom. *pământ* – fișă lexicologică

Examinarea lexicografică a cuvântului românesc *pământ* ne oferă primele informații ce pot sta la baza unei investigații lexicologice mai amănunțite în privința sa. Astfel, sursele glosografice (*REW*, *CIHAC I*, *EW*, *CDDE*, *DLR*) care conțin termenul în cauză precizează, fără excepție, etimologia latină a cuvântului, respectiv modalitatea de pătrundere în limba română, moștenirea (rom. *pământ* < lat. *pavimentum*), în timp ce polisemantismul cuvântului, cât și bogata sa frazeologie sunt evidențiate, plecând de la Șăineanu, *DULR II*¹, de către *RESMERIȚĂ*, *SCRIBAN* etc., dar în special de cuprinzătorul articol dedicat termenului în *DLR*. Din perspectiva descrierii prin intermediul apartenenței la categoriile lexicale ce definesc lexicul latin moștenit în română, *pământ* aparține categoriei moștenitelor, iar prin introducerea criteriului identității de sens între etimon și moștenit, el intră în categoria moștenitelor cu sens schimbat. Prin urmare, el nu aparține categoriei cuvintelor latinești pierdute din limba latină, iar prin comparație cu situația lui *pavimentum*, moștenit în celelalte limbi romanice, *pământ* nu aparține nici categoriei *panroman sauf roumain*, nici categoriei opuse, detectate de Pușcariu, a cuvintelor moștenite numai în română. Aplicând aici unul dintre criteriile de descriere a moștenitelor romanice întrebuițate de autorii *VRR*, și anume grupul în care putem încadra cuvântul în funcție de numărul limbilor romanice în care s-a moștenit, *pământ* poate fi definit ca aparținând unui grup sărăcăcios numeric, căci atât *EW*, cât și *CDDE* și, pe baza acestora, *ILR II*, indică doar

¹ Lui Șăineanu îi datorăm metoda, devenită apoi tradiție lexicografică, a prezentării sensurilor cuvintelor în excerpte. El inventariază, apelând la exemplificări, șase sensuri principale ale rom. *pământ*, preluate și dezvoltate în dicționarele ulterioare.

două limbi în care *pavimentum* a mai fost moștenit, în afara limbii române: italiana și sarda. Tot pe baza *EW* și *CDDE*, se observă că termenul *pământ* este panromânesc. La nivel general romanic însă, *pavimentum* nu s-a bucurat de soarta altor lexeme latine, mai norocoase, deoarece el nu numai că nu aparține categoriei „privilegiate” a panromanelor, ci se situează chiar în jumătatea inferioară a listei categoriilor moștenitelor, după criteriul amintit, fiind moștenit în doar trei din cele nouă limbi romanice luate în considerare de autorii *VRR*. Dacă introducem în discuție și aspectul poziției funcționale a descendenților romanici ai lui *pavimentum*, observăm, cu ajutorul *VRR*, că doar rom. *pământ* întrunește cele trei criterii potrivit cărora se poate admite selectarea în vocabularul reprezentativ al unei limbi, însă, potrivit aceleiași surse, și sard. *pamentu* poate fi considerat ca aparținând vocabularului reprezentativ, fiind bine reprezentat prin derivate. Din perspectivă fonetică, etimologia *pavimentum* > *pământ* este evidențiată și confirmată, în mod explicit, de diferitele *ILR*-uri (*passim*), în special de Ivănescu, *ILR*, 2000. Urmărirea raportului lat. *pavimentum* – rom. *pământ* antrenează și examinarea dubletului etimologic *paviment*, clasificat lexicografic drept latinism învechit (*DLR*, *DEX*, *DN*, *MDN*), iar comparația cu celelalte corespondente neologice romanice ne este facilitată de către *REW*, *CIHAC I*, *CDDE* și *DELLR*².

2. Latinescul *pavimentum* > românescul *pământ*

Așa cum indică Sala, *Introd. în etim.*, p. 19, două sunt „criteriile fundamentale pentru stabilirea originii unui cuvânt. Ele sunt:

- a) concordanța fonetică și
- b) concordanța semantică”³.

În cele ce urmează ne propunem abordarea celor două aspecte amintite în cazul evoluției latinescului *pavimentum* la românescul *pământ*.

2. 1. Evoluția fonetică lat. *pavimentum* > rom. *pământ*

Stabilirea etimonului latin *pavimentum* pentru rom. *pământ* nu întâmpină nici o dificultate, dacă luăm în considerație doar aspectul fonetic. Etimonul a fost menționat încă de *CIHAC I*, p. 191: „*pământ*. L.

² Pe parcursul expunerii se revine la sursele menționate, cu precizarea exactă a locului informației.

³ Pe urmele lui I. Grimm, Șăineanu afirma, încă de la 1877, că „Sensul, pe lângă forma cuvântului, trebuie să fie stea polară, care să conducă pe etimologul în calea adevărată a deducțiilor sale. Și numai atunci o etimologie va fi pe deplin justă și satisfăcătoare, când, afară de o corespundere conformă cu legile fonetice ale limbii, ea va putea explica și diferitele semnificațiuni, ce cuvântul a dobândit în viața sa istorică.” - Șăineanu, *Semasiologia*, p. 19.

pavimentum”. În continuarea etimologiei, sunt redată echivalente dialectale (istr. *pemintu*), precum și forme romanice (it. nesp. port. *pavimento*; vesp. *pavimiento*; port. *pazimen*, cat. *paviment*; prov. *payment*, *pazimen*, *pavement*; fr. *pavement*), fără a se face distincția între forme neologice, moștenite și variante fonetice regionale. Pușcariu, în *EW*, p. 109, menționează la articolul 1251: „*pământ* s.m. [ar. mgl. *pimintu*, ir. *pemint*] „Erde” < *PAUMENTUM (= *PAVĪMENTUM, mit Suffixwechsel statt PAVĪMENTUM): it. *palmento* „il pavimento sul quale gira la macina del molino”, vgl. sard. *pamentile* „primo sternito dell’aja. Sonst im Rom. gelehrt”. La numai câțiva ani distanță, *CDDE*, dicționarul considerat de Brâncuș⁴ *un veritabil etymologicum romanic*, glosează cuvântul *pământ* la articolul 1314, p. 224, cu sensul, redat în limba franceză, „terre”, având variantele fonetice regionale băn., mold. *pomânt* și formele vechi de vocativ *pemente* (la Varlaam) și *peminte* (la Dosoftei). De asemenea, sunt menționate formele dialectale ir. *pemint*, megl. *pimint* și ar. *pimintu*, ce atestă răspândirea cuvântului în întreg teritoriul de vorbire a limbii române. După glosarea etimonului latin *pavimentum* ca „aire en cailloutage et en terre ou mortier battus, plancher, pavé”, sunt menționate și celelalte forme romanice ale moștenitului *pavimentum*, anume it. *palmento* și sard. log. *pamentu* „pavimento”. În *Limba română*, vol. al II-lea, *Rostirea*, p. 365, Sextil Pușcariu arăta că evoluția fonetică firească a lui *pavimentum* ar fi fost cu diftong **paimânt*, și nu *pământ*, la care s-a ajuns „prin analogie”.

La Pușcariu 125 (*EW*), *CDDE* 1314 și *REW* 6312 face referire și Ciorănescu, *DER* 6059, p. 574, preocupat, de asemenea, mai mult de aspectele fonetice, decât de diferențierea semantică a lui *pământ* față de etimon, atunci când menționează forma populară *paumentum* indicată de Iulian, în loc de *pāvimentum*. Se specifică tot aici și faptul că un alt etimon fonetic, „var. *pāvāmentum*, postulată de Pascu, I, 143 a fost menționată de Du Cange”.

Ne putem forma o imagine mai detaliată și mai exactă a transformărilor fonetice expuse succint de Pușcariu, urmărind evoluția fonetică de la „latina de la baza limbii române” (Ivănescu, *ILR*, 2000, p. 126) la „limba română primitivă” (Ivănescu, *ILR*, 2000, p. 337) și apoi la „limba română preliterară” (Ivănescu, *ILR*, 2000, p. 409). Astfel, putem identifica și treptele cronologice relative, așa cum le concepe reputatul lingvist ieșean, ale evoluției fonetice *pavimentum* > *pământ*. Prima etapă a transformărilor fonetice survenite este plasată de Ivănescu încă în latina de la baza limbii române, afectând secveța fonetică *u*. Chiar dacă formele latine verbale fără *-vi-* sunt mai vechi în latină decât formele cu *-vi-*, acestea din urmă fiind recreate analogic de către latina clasică, în privința

⁴ Apreciere exprimată în *Introducerea* la recenta ediție a *CDDE*, Editura Paralela 45, 2003, p. 12–13.

formelor neverbale „foarte probabil nu pe baza analogiei cu fonetismele culte și populare ale formelor verbale în discuție, ci pe cale pur fonetică, *civitas* (popular *civitate*), *juvenis* (popular *juvene*) și *pavimentum* au devenit **citate*, **june* sau **juene* și **pamentu*, de unde vom avea *cetate*, *june*, *pământ*.” – Ivănescu, *ILR*, 2000, 126. În limba română primitivă se petrece, conform aceluiași autor, următoarea transformare ce afectează fizionomia fonetică a lexemului **pamentu*, anume *e*, precedat de labială (*p*, *b*, *f*, *v*, *m*, *u*), care se transformă în *ă*, „dacă în silaba următoare nu exista un *e*, *i* sau un sunet muiat (numai în dialectele moldovenesc și muntenesc și aproape în întreg teritoriul bănățean; el nu apare în toate cuvintele în dialectul crișean-maramureșean și lipsește în dialectele suddunărene): *melum* > **meru* > *măr* (dar *meri*, *mere*), *pīlus* > **peru* > *păr* (dar *peri*) [...], *pavimentum* > **pămentu* > *pământ*.” – Ivănescu, *ILR*, 2000, p. 337. În fine, perioadei limbii române preliterare îi este caracteristică legea fonetică: *é*, *ó* și *ă* urmate de *ń* + voc., *n* + voc., *n* + cons., sau *m* + cons. (afară de *mn*) > *í*, respectiv *ú*, *î*, pe tot teritoriul românesc, lege ilustrată de lexeme precum *mente* > *minte*, *mene* > *mine*, *lingua* > **lembă* > *limbă*, precum și de **pămentu* > *pământu* > *pământu*. – Ivănescu, *ILR*, 2000, p. 409.

Și în cazul lucrărilor dedicate dialectelor aromân, istroromân și meglenoromân, observăm că, în afara preocupărilor glosografice, ce evidențiază sensul (sensurile) și etimologia, se fac referiri la corespondența fonetică a moștenitului cu etimonul, și nu la raportul semantic cu acesta. Totuși, prezența lui *pavimentum* în calitate de etimon în glosarele celor trei dialecte este, prin ea însăși grăitoare, mai ales când constatăm identitatea de sens („pământ”) în cadrul celor patru dialecte românești, care se opun astfel, în bloc, sensului diferit al etimonului latin⁵. Surse lexicografice atrag atenția asupra slabei poziții funcționale a lui *pimint* în aromână și meglenoromână, în timp ce pentru istroromână s-a evidențiat prezența lui în vocabularul de bază⁶. Probabil că identitatea pozițiilor funcționale ale cuvântului, slabă în primele două dialecte menționate, și puternică în ultimele două, a putut fi unul din argumentele care l-au determinat pe Ivănescu să considere că arom. *pimint* este un împrumut din meglenoromână, în timp ce istrorom. *pemint* s-ar explica din dacoromână.

⁵ Pentru aromână, în *DDA*², p. 975, găsim: „*PIMINTU*, s.n., pl.? pământ, « terre » Dal. 166 ; GrS II, 323; *aniurzeăște a pimintu*. Cuvânt rar. Sinonim *țară*. – cf. și megl. *pimint*; pentru dialectul meglenoromân, Th. Capidan, *Megl. I*, p. 78: „Dintre cuvintele profane de origine lat. în arom. s-a păstrat printre altele *pimint* < *pavimentum*.”; id., *ibid.*, p. 102: „avem *i* pentru *ă* în *pimint* (< **paumentum*, *pavimentum*); id., *ibid.*, p. 109; id., *Megl. III*, p. 222: „Pimint a. Pământ”; pentru istroromână, este atestată forma *pemint*, pl. *peminture*. Vezi Sârbu-Frățilă, *Dial. istr.*, p. 248 și August Kovačec, *Istr.*, p. 145.

⁶ Vezi August Kovačec, *Descr. istr.*, p. 198.

2.2. Evoluția semantică lat. *pavimentum* - rom. *pământ*

2.2.1. Problematika inovației semantice a moștenitelor

Cu siguranță, unul dintre farmecele irezistibile ale lingvisticii îl reprezintă mirajul reconstrucției, în condițiile în care nu dispunem de informații sigure, puse la îndemână de către alte științe, despre întinse epoci ale existenței umane. Din acest punct de vedere, lingvistica este complementara istoriei ca știință umanistă, căci, așa cum arheologii recompun, pe baza unor frânturi de cioburi și obiecte, structuri și suprastructuri sociale și istorice, tot astfel lingvistica îndeplinește oficiile unei arheologii, în sensul etimologic al cuvântului, pe baza unor rune (în sens larg) lingvistice. Pe cine ar interesa lista cuvintelor latine absente, prezente, dispărute, modificate semantic etc. din limba română, dacă pe baza lor nu ne-am putea face o idee despre viața din mileniul tăcerii? Însă, așa cum sublinia Sala, *Introd. în etim.*, referitor la problematica suscitată de etimologiile obscure, lingvistul trebuie să discearnă între probă, criteriu și indiciu. Și, de multe ori, el trebuie să se mulțumească să lanseze ipoteze, cât mai plauzibile, sprijinindu-se pe argumente indirecte, pe deducții și analogii, sperând că viitorul va furniza probe. Citind lucrările de lingvistică, observăm că simpla prezență sau absență a elementelor latine din vocabularul românesc determină lingvistica să încerce să depisteze cât mai multe indicii despre viața poporului român în condițiile în care lipsește, cu excepția inscripțiilor, mărturia scrisă, istoria cuvintelor fiind strâns împletită cu istoria oamenilor, fapt asupra căruia au atras atenția atât lingviștii, cât și istoricii, și care face obiectul disciplinei și metodei onomasiologice. „Două istorii se împletesc în viața cuvintelor” – cu această considerație, axiomatică aproape, foarte importantă pentru orice lingvist, își începe aserțiunile despre *Straturile etimologice ale lexicului romanic*, Sanda Reinheimer Rîpeanu, *Lingv. roman.*, p. 9-10. „(i) Istoria vorbitorilor care folosesc o anumită limbă: originea cuvintelor aduce confirmări ale datelor pe care le oferă arheologia și istoria despre originea îndepărtată a vorbitorilor unei limbi, despre viața de-a lungul secolelor, despre vecinătatea în bună înțelegere cu alte neamuri, despre învrăjbiri, năvăliri, războaie; cuvintele ne confirmă date privitoare la influențele pe care un popor le-a suferit de-a lungul timpului, despre modul în care s-au dezvoltat civilizația și cultura sa. [...]. (ii) Istoria obiectelor pe care le denumesc, pentru că circulația unui obiect dintr-o parte într-alta a lumii este însoțită de multe ori de numele pe care îl poartă și a cărui istorie ne poate spune multe despre soarta obiectului respectiv”. Însă, în același timp, constatăm un grad destul de mare de relativitate a informațiilor istorice desprinse din fapte lingvistice, întrucât teoriile și supozițiile emise de unii

lingviști despre realități istorice pe baza cuvintelor nu sunt unanim sau întru totul acceptate de către alți lingviști. De pildă, iată părerea lui Fischer, *Rom. rom.*, p. 19, referitoare la interpretarea dată de Pușcariu dispariției lui *cochlearium* și păstrării lui *lingula*: „Dacă pentru „lingură” majoritatea limbilor occidentale păstrează pe *cochlear*, care desemna instrumentul folosit pentru mâncarea ouălor și a stridiilor, iar româna păstrază *li(n)gula*, instrument asemănător, dar cu utilizări mai numeroase, nu înseamnă că în Occident se trăia, și în antichitatea târzie, în lux (este adevărat că numele însuși al „stridiei”, *ostreum*, se păstrează în Occident, iar la noi nu – ca al tuturor animalelor marine), iar în regiunile noastre într-o virtuoaasă austeritate”.

Așa cum arată Sala, *Du latin*, p. 75, două sunt metodele prin care se poate evidenția evoluția structurii semantice a cuvintelor latinești: „La première, qui est appliquée dans la plupart des recherches, consiste à comparer le sens d’un mot roman à celui de l’étymon latin, ce qui permet de constater s’il y a ou non identité de sens. La seconde, qui réclame une analyse plus « raffinée », doit tenir compte non seulement du sens mais aussi des relations qu’entrelient les mots à l’intérieur du champ sémantique auquel ils appartiennent, c’est-à-dire des rapports qui existent entre le mot analysé et ses synonymes”. Prima metodă a fost aplicată în română în 1887 de Șăineanu, *Semasiologia*, cea de a doua metodă, în 1964, de Coseriu, *Pour une semantique...*, care își propune să analizeze în profunzime moștenirea latină în limbile romanice actuale, făcând distincția între substituție (schimbare semantică sau onomasiologică) și modificare (schimbare semantică propriu-zisă). Lista cuvintelor cu sens schimbat este concepută de Pușcariu, în *Ét. de ling. roum.*, p. 37 ș. u., Rosetti, *ILR*, p. 181-183, Fischer în *ILR II*, p. 120-122. Din lista cuvintelor cu evoluție semantică specifică românei (inovații semantice românești) fac parte: *albastru*, *bărbat*, *bucă*, *custa*, *inimă*, *sat*, *scălda*, *păgân*, *tare*, *tânăr*, *vindeca*. Din această categorie mai largă, o subcategorie o reprezintă acele cuvinte transmise numai în română care dezvoltă un sens nou în comparație cu etimonul: *feri* / *auferire*, *ospăț* / *hospitium*, *împătra* / *impestrare*, *mare* / *mas*, *maris*, *mire* / *miles*, *urca* / *oricare*. De menționat că listele nu sunt perfect concordante. Spre exemplu, Rosetti, *op. cit.*, p. 182-183, recuză argumentațiile lui Pușcariu de a integra în categoria inovațiilor semantice românești cuvintele *cale*, *cărare*, *merge*, *punte* și *râbda*, susținând, în principal, că sensurile așa-zis românești erau fie dezvoltate de latina populară, fie atestate și în alte limbi romanice. Compararea listelor ce inventariază diferitele categorii lexicale ce definesc stratul latin moștenit conduce și la primele încercări de circumscriere teoretică a problematicii,

așa cum rezultă din articolele Victoriei Popovici⁷ și din numeroase studii ale lui M. Sala, în special, *Du latin și Introd. în etim.*

Una din problemele evaluării corecte a inovației semantice o reprezintă cunoașterea latinității populare, în special a celei târzii. Se știe că în latina populară (respectiv, latina populară târzie) s-au produs numeroase modificări de sens, vocabularul latinei clasice suferind schimbări spectaculare. În *Hist. I*, p. 127-138, Densusianu dă numeroase exemple de evoluție semantică internă, pe terenul latinei populare: *apprehendere*, *caballus*, *cernere*, *currere*, *mamma*, *afflare*, *carrus*, *cognatus*, *levare*, *orbis*, *stratus*. Aceste exemple demonstrează că nonconcordanța de sens între un cuvânt moștenit și sensul din latina clasică nu este neapărat un caz de evoluție semantică externă, sensul dezvoltat de latina populară (tardivă) putând fi cheia explicării unor fenomene puse pe seama trecerii de la latină la română. În cazul neatestării acestor sensuri populare, comparația cu sensurile din celelalte limbi romanice poate elucidă dilema semanticii interne pe terenul latinei, sau externe, în trecerea de la latină la diferitele limbi romanice. De asemenea, pentru a explica sensuri secundare ale unor cuvinte românești aparținând stratului, sensuri neatestate de textele latine, dar existente în zone mai mult sau mai puțin întinse din România, s-a avansat uneori ipoteza evoluției interne. De pildă, Sala evidențiază că sensul secundar pentru *capra* „suport de tăiat lemne” apare în română, italiană, franceză, occitană, spaniolă; pentru *facies* sensul secundar de „parte principală a unui obiect expus vederii” apare în română, italiană, occitană, catalană, spaniolă și portugheză; la *costa* sensul secundar de „versant, colină” apare în română, iataliana, franceză, occitană, catalană, spaniolă și portugheză. Ar rezulta că, pentru cuvintele moștenite atât în română, cât și în alte limbi romanice, comparația romanică aprofundată este metoda cea mai indicată pentru a evidenția cuvintele cu un sens specific doar românei.

Apartenența la o anumită arie a latinității, perioada scurtă de romanizare, izolarea timpurie de restul României și reorganizarea socio-politică și economică după retragerea administrativă și militară reprezintă, izolat sau grupat, cauzele generale invocate ca determinante sau favorizante ale inovațiilor semantice în română. De pildă, s-a argumentat

⁷ Așa cum o indică și titlurile, în articolele *Cuvinte latine păstrate numai în română: probleme de etimologie*, SCL, XXXIX, 1988, nr. 2, p. 157-160 și *Cuvinte latine moștenite numai în română din perspectivă romanică*, SCL, XL, 1989, nr. 3, p. 289-294, Victoria Popovici se ocupă de cuvintele aparținând categoriei moștenitelor numai în română, dar anumite observații, precum eterogenitatea elementelor inventariate care îngreunează integrarea într-un sistem, imprecizia unor etimologii, insuficiența comparație cu alte limbi romanice și, am adăuga, neevaluarea diacronică, în unele cazuri, a semantismului etimonului pe terenul latinității, transgresează limitele categoriei examinate și pot fi aplicate și categoriei moștenitelor cu sens schimbat.

că anumite cuvinte moștenite din latină dezvoltă în România un sens nou prin influența creștinismului: lat. *communicare*: „a împărtăși”, în rom. a *cumineca*, același sens în fr. *communier*, occ. *comengar*, sp. *comulgar*, ptg. *commungar*; lat. *domenica* / *duminică*, panroman; *factura* „manoperă” / rom. *făptură*, sinonim cu neol. *creatură*, *paganus*: „locuitor al unui *pagus*, sătean” / rom. *păgân*, lat. *quadregesima* / rom. *păresimi*. Anumite evoluții datorate creștinismului nu apar decât în română: lat. *draco*: „dragon, șarpe mitic” / rom. *drac*; rom. *diavol*, cuvânt de origine grecească, împrumutat prin slavă; lat. *creatio* / rom. *Crăciun*; lat. *calenda* / rom. *corindă*; lat. *inclinare* / rom. *închina*.

O serie de schimbări semantice care s-au produs în română s-au explicat prin evenimentele antrenate de reorganizarea socială și economică a latinofonilor din Dacia în urma părăsirii armate și administrative a provinciei. În acest sens, la începutul secolului al XX-lea, istoricul V. Pârvan a explicat evoluția lat. *pavimentum* la rom. *pământ* prin ruralizarea vieții și, în consecință, a vocabularului vorbitorilor latinei dunărene, teză agreată și de Pușcariu, care o dezvoltă, atașându-i și alte cuvinte, precum *cale*, *cărare*, *punte*, *a merge* etc.⁸, dacă ar fi să ne referim doar la terminologia drumului și câmpul său asociativ sau analogic. Perfectarea inventarelor necesită, credem, în continuare, eforturi de analiză și sinteză: este de dorit ca fiecare element al inventarului să fie studiat în cadrul unor monografii onomasiologice în care să se îmbine reevaluarea semantismului din perioada latinității clasice și populare (târzii) cu, acolo unde este cazul, largă și aprofundată comparație romanică⁹, completată, pe terenul limbii române, cu investigația dialectală.

2.2.2. Excurs asupra explicațiilor referitoare la evoluția semantică lat. *pavimentum* > rom. *pământ* în lingvistica românească

Dacă stabilirea etimonului fonetic în cazul discutat este în perfectă concordanță cu legile fonetice ce marchează, etapă după etapă, transformarea limbii latine în limba română, în schimb evoluția semantică a lat. *pavimentum* la rom. *pământ* reprezintă unul dintre exemplele invocate pentru ilustrarea în limba română a fenomenului general romanic al deplasărilor semantice suferite de lexemele latine moștenite de

⁸ Am acordat o atenție specială tezei pușcariene a rusticizării în Burdușa, *Disp. term. via*.

⁹ Prezentând proiectul Institutului de lingvistică al Academiei Române referitor la *Lexicul latin moștenit în română*, care, cuprinzând inventarul exhaustiv al cuvintelor românești moștenite din latină, îl analizează din diferite puncte de vedere, pentru a marca astfel locul limbii române în ansamblul Romaniei, M. Sala concluzionează: „Le lexique latin conservé en roumain ne peut être étudié sans se rapporter constamment à la situation des autres langue romanes.” – Sala, *Le lexique ...*, p. 566.

vernaculare. Prin urmare, s-ar părea că exemplul carierei lui *pavimentum* în limba română nu se explică prin „consensul limbilor romanice în privința unor fapte lexicale străine de norma clasică” – Fischer, *Lat. dun.*, p. 134, ci ar reprezenta un caz de specificitate dacoromană, constând într-o evoluție semantică diferită nu numai de semnificația etimonului latin, dar și de semnificația romanică a acestuia.

Așa cum atestă Pușcariu, Ivănescu și Sala, primul care a atras atenția *în mod special* asupra schimbării de sens a lui *pavimentum* a fost marele istoric român al începutului sec. al XX-lea, V. Pârvan. Trebuie remarcat însă că, până la Pârvan, o asemenea evoluție semantică frapantă nu putea trece neobservată de către fondatorul orientării și metodei semasiologice românești¹⁰. Valoroasa *Încercare asupra semasiologiei limbei române* evidențiază încă din subtitlul *Studii istorice despre tranzițiunea sensurilor*, proiectul „unei cercetări lexico-semantice a românei în perspectivă romanică”¹¹. Demersul său de semantică istorică încearcă să sintetizeze dubla motivație a schimbării semantice, cea socială, ca factor extern, extralingvistic (influența creștinismului), și cea psihologică (analogia, metafora etc.). În capitolul al V-lea al lucrării, dedicată extensiei și restrângerii semantice (*Generalizarea și limitarea sensului*), ca exemple de lărgire a sensului sunt date, pentru latină, *considero*, *contemplo*, *calamitas*, *intervallum* sau *pecunia*, iar pentru română, *arunc*, *cutreier*, *înțarc*, *smulg*. „Lărgirea sensului – arată autorul, p. 269 – ne întâmpină [...] nu numai în trecerea unui cuvânt dintr-o limbă într-alta, ci și în cursul dezvoltării istorice a uneia și aceleiași limbi. Va trebui deci să considerăm fenomenul semasiologic sub acest îndoit punct de vedere. Vom analiza, astfel, mai întâi, o serie de cuvinte latine al căror sens a încercat o generalizare trecând în limba românească și vom încheia paragraful cu o altă serie de vorbe latine sau nelatine cari au suferit o schimbare analoagă numai în limba modernă”. Prin urmare, printre

¹⁰ Livia Vasiliuță arată că, în *Originile limbilor neolatine. Introducere în filologia romanică*, 1977, p. 32, C. Tagliavini remarca înțietatea lingvistului român L. Șăineanu, prin *Încercare asupra semasiologiei limbei române*, 1877, „prima monografie generală asupra semanticii unei limbi romanice”, față de studiul lui M. Bréal, *Essai de sémantique*, Paris, 1897, studiu pentru care lingvistul francez a fost considerat „creator al semanticii”. Vezi, în acest sens, Livia Vasiliuță, *Studiu introductiv* la Șăineanu, *Semasiologia*, p. V.

¹¹ Livia Vasiliuță, *Studiu introductiv* la Șăineanu, *Semasiologia*, p. VIII. Cităm, în continuare, din aceeași sursă: „Primele două părți ale lucrării ar urma să fie centrate asupra dinamicii semantice în trecerea de la latină la română, fie în sensul unei dezvoltări proprii românei [s. ns. – E. B.], fie în sensul conservării semantismului original latin. Celelalte două capitole vor fi rezervate comparației lexicale interromanice, propunându-și a urmări vocabulele care, pornind de la latină, unesc și despart româna de ansamblul Romaniei occidentale. Cum se poate deduce imediat, ȘĂINEANU este decis să aplice studiului lexico-semantic al românei metoda istorică și, după un criteriu genealogic, să expună faptele pornind de la latină”.

cuvintele „latine generalizate românește”, alături de *bucca, caballus, casa, hostis, levare, merenda, palus, passer* etc., Șăineanu, *op. cit.*, p. 275, plasează și termenul care ne interesează aici: «*Pavimentum*, pe o inscripțiune *paimentum* „pardoseală”, s-a generalizat sub forma *pământ*, luând înțelesul de „terra”, care, la rândul ei, a suferit, românește, o specializare de sens. Macedo-românii au înlocuit vorba *pământ* cu *locu* „terra”, propriu „locus” (de unde *sumloc* „sub-pământ” corespunde în basme munteanului *tărâm*), dar istriano-românii o posed, asemenea, sub forma *pământ*, uneori *pămint*». Chiar dacă, în legătură cu *pavimentum*, precum se observă, autorul citat nu indică sursele raportării etimologice indicate¹² și nici nu precizează dacă explicarea lui *pământ* de la *pavimentum* prin extensie semantică este rezultatul propriilor deducții sau o informație preluată, precum nu încearcă nici să analizeze cauzele, sociale sau psihologice, ale acestei extensii semantice, așa cum a făcut-o în multe cazuri, spre pildă, în privința evoluției lat. *veteranus* la rom. *bătrân* ș.a., este important de subliniat că termenul care ne interesează figurează aici în (probabil) primul inventar al moștenitelor românești cu sens schimbat¹³.

Din perspectiva filiației ideilor, trebuie remarcat și că, împotriva părerilor lui Miklosich, Jireček și Cihac, care nu au sesizat „fondul primitiv latin al creștinismului român”, Șăineanu duce mai departe, cu noi argumente, valoroasa idee a creștinismului românesc de sorginte romană, lansată în epoca modernă de reprezentanții Școlii Ardelene (Șaguna, Cipariu etc.), și îmbrățișată ardent de Hasdeu, mentorul său. Astfel, Șăineanu, imediat după capitolul introductiv referitor la locul, obiectul de studiu etc. al semasiologiei, se ocupă, în capitolul al II-lea, de fenomenul *Creștinismul și limba*¹⁴, analizând cuvinte precum *paganus, creștin, sanctus* etc. Atrăgând atenția asupra raportului dintre religie și limbă, lingviștii atrag atenția totodată asupra unui raport mai cuprinzător, acela între istorie (atât în sens restrâns, cât și în sens larg, de istorie a culturii și civilizației) și limbă.

În secolul următor, Pârvan, *Contr. epigr.*, își bazează argumentarea istorică pe dovezi epigrafice și filologice. Mai ales evoluțiile specifice ale unor etimoane de origine latină pe teritoriul provinciei Dacia, cum ar fi

¹² O sursă probabilă a etimologiei este Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments latins*, Frankfort, I, 1870; II, 1879, ale cărui volume, fiind prea costisitoare, Șăineanu, după propria mărturisire, le-a împrumutat și transcris integral. (Vezi Livia Vasiliuță, *Studiu introductiv la Șăineanu, Semasiologia*, p. XLII, nota 7).

¹³ De asemenea, în Șăineanu, *DULR*, ed. a IX-a, p. 457, întâlnim la glosarea lui *pământ*, după indicarea etimologiei, scurta precizare de natură semantică: „cu sens lărgit românește”.

¹⁴ Tot el relevă existența în epocă a preocupărilor de explicare a terminologiei creștine din limba română, indicând o serie de articole din „Columna”, 1882, 1883, semnate de Chițu (sic!). Vezi Șăineanu, *Semasiologia*, p. 50, nota 1.

biserică, Crăciun, Dumnezeu, pământ, țară, sărbătoare, zănat etc., sunt invocate ca probe lingvistice prin care se susțin anumite teorii și aserțiuni istorice, în principal etnogeneza poporului român la nord de Dunăre, continuitatea românilor în spațiul de etnogenază, apariția creștinismului în acest spațiu etc. În acest context este valorizată și evoluția lui *pavimentum* la *pământ*: „Populația de limbă latină, la care s-a încetățenit cuvântul *basilica*, zicea, spre deosebire de toți provincialii latini ai Imperiului, *pavimentum* pentru *terra* și *terra* pentru (*pagus-*) *pagensis*, -e: adică, fusese prin excelență o populație orășenească și acum din lipsa cuvintelor tehnice pentru viața de țară aplică la această viață termeni orășenești cu totul improprii, precum era *pavimentum* în loc de *terra*. În adevăr, nu putea să zică *pavimentum* în loc de *terra* decât acela care multă vreme nu cunoscuse alt teren supt picioarele lui, decât pe cel pavimentat al orașelor, și care, printr-o întâmplare năpraznică, fusese dintr-odată zmulș din viața de oraș și aruncat în cea de țară: căci despre o evoluție înceată a înlocuirii cuvântului *terra* prin *pavimentum* nu poate fi vorba: doară în împrejurările obicinuite existau și Romani la țară, care să-l învețe pe orășean cum are a zice solului; dimpotrivă, prin distrugerea catastrofală a vieții orășenești, orășenii au format apoi dintr-odată majoritatea populației rurale romanice și felul lor de a vorbi a biruit, deși era impropriu. – Nașterea cuvântului *pământ* pentru *terra* cred că n-a putut iarăși avea loc decât în stânga Dunării: căci în dreapta fluviului continuitatea cu Romanismul vestic și faptul că, propriu-zis, viața de oraș și cea de țară au existat simultan până târziu de tot [...] au împiedicat formarea unui termen așa de excepțional, cum era cuvântul *pământ*”¹⁵ – *op. cit.*, p. 96 - 97.

Observăm că, spre deosebire de Șăineanu, Pârvan, în calitate de istoric, insistă asupra cauzelor extralingvistice, de natură istorică, ce au dus la schimbarea semantismului clasic al lui *pavimentum*. Din punct de vedere semantic, are loc o substituție a lui *terra* cu *pavimentum*, și a lui *pagensis* cu *terra*.

Din păcate, ipoteza lansată de istoricul Pârvan, deși înregistrată de marii lingviști români ai secolului al douăzecilea, nu a stârnit reacții deosebite, fie ele dezvoltări sau corecții. Folosindu-se de argumente lingvistice pentru susținerea unei idei ce ține de domeniul istoriei, Pârvan susținea, pe de o parte, originea urbană a populației ce a stat la baza formării poporului român, pe de altă parte, prin consecință, teza ruralizării și a rusticizării ulterioare a acestei populații, fenomen cu consecințe importante în vocabularul dacoromân, ducând spre diferențieri față de restul lexicului romanic, în general. În privința originii urbane, în același

¹⁵ Pentru etimoanele, să zicem, „fonetice” ale cuvintelor discutate, Pârvan face trimitere la PUȘCARIU, ETYM. (EW), izvor de la care am pornit, de altfel, excursul asupra transformărilor fonetice survenite de la lat. *pavimentum* la rom. *pământ*.

loc, istoricul V. Pârvan notează și părerea opusă a lui Densusianu, *Hist.*, I, 51-52, care afirmase că: „les Roumains représentent surtout la population latine de la péninsule balkanique qui s’est conservée à la campagne. L’élément urbain n’entre que dans une mesure très faible dans la constitution du peuple roumain.”, subliniind faptul că, făcând o asemenea observație generală, lingvistul nu invocă și probe lexicale în sprijinul tezei sale.

În ordine cronologică, Pușcariu, *Locul ...*, p. 160-161, tratând categoria moștenitelor atât în română, cât și în celelalte limbi romanice, dar care „la noi au un înțeles special” se referă și la terminologia drumului, deoarece „exemplele aduse din lexiconul limbii, cuvintele cari reprezintă și o noțiune ne dau prilejul să facem unele deducții asupra împrejurărilor speciale în care au trăit strămoșii noștri”. Pușcariu observă astfel dispariția din întreaga Românie a unor termeni ca *trames*, *deverticulum*, *meatus*, *actus*, *angiportus*, dar constată de asemenea și dispariția din limba română a lui *via*, *camminus* și *semita*, păstrați în România occidentală. Înlocuirea lui *via* prin *callis*, și păstrarea derivatului **carraria*, alături de alte evoluții de sens, precum cele ale lui *pons*, *mergere*, *paludem* etc., sunt, în opinia lui Pușcariu, probe ale ruralizării și rusticizării populației romanizate după retragerea romană. Astfel, observăm că Pușcariu se dovedește adeptul teoriei lui Pârvan, care susținuse cu argumente lingvistice o aserțiune din domeniul istoriei poporului român, Pușcariu aducând noi argumente lingvistice în acest sens.

Observăm că lingvistul Pușcariu nu detaliază opinia istoricului Pârvan în privința lui *pavimentum* și expediază situația evoluției sale, considerată „excepțională” de către Pârvan, într-o notă de subsol, *op. cit.* p. 161, nota 2: «pentru „drumul printre case” avem azi termenul slav *uliță*, lipsindu-ne un cuvânt latin, *STRATA* romanilor din vest (propriu-zis „strada *pardosită*”) nu se găsește la noi, unde *pavimentum* a primit înțelesul general de pământ». Formularea parcimonioasă a notei concentrează același proces al dispariției unor termeni de civilizație, în cazul de față aparținând terminologiei drumurilor, cum ar fi cazul lui *strata*, sau al schimbării semantice, cum este exemplul lui *pavimentum*, în acord cu evoluția diferențiată a vieții populației romanizate din acest teritoriu față de restul Romaniei. Cele două exemple sunt nu întâmplător relaționate, *strata* fiind adjectivul participial al verbului *sternere*, *stravi*, *stratum*, verb ce intră în solidaritate lexicală cu *via*, fie sub forma expresiei verbale *viam sternere*, fie a sintagmei *via strata*, ambele extrem de sugestive cu privire la tehnica specific romană de construcție a drumurilor, constând în așternerea de straturi succesive, tehnică ce viza obținerea durabilității, și dovedită de scurgerea mileniilor.

În 1920, apărea, în Iorga, *Histoire...*, tot o notă despre *pavimentum* în capitolul al doilea privitor la *Formation du Peuple Roumain*: „Si au lieu de *terra* on a employé le mot *pământ*, de *pavimentum*, ce qui signifiait une prépondérance de la vie urbaine, il faut tenir compte de ce fait que «*terra*» ayant donné, en roumain seulement *țeara* pour le pays, la patrie (le correspondant de *paese*, pays, manque), il a fallu trouver un autre terme pour le sol nourricier. Il est intéressant que *lucrum*, le gain, a le sens général de «chose»¹⁶. Ceea ce este important de reținut din rândurile anterioare este, așadar, legarea lui *pavimentum* de peisajul citadin la doi mari istorici ai începutului de veac, Pârvan, care vorbește de „terenul pavimentat al orașelor”, și N. Iorga, care leagă termenul *pavimentum* de preponderența vieții urbane în provincia romană a Daciei. De asemenea, reținem că și Pușcariu admitea, chiar dacă doar în treacăt, ipoteza lansată și susținută de către cei mai de seamă istorici ai momentului, amintindu-l pe *pavimentum* în vecinătatea lui *strata* și a celorlalți termeni latinești ce denumesc căi de comunicație.

Într-un articol din 1937¹⁷, Pușcariu revine asupra lui *pavimentum* și, plasându-l în categoria mai largă a termenilor latini urbani, precum *villa*, *forum*, *platea*, *strata*, arată că el este unicul salvat în limba română, cu prețul ruralizării semnificației: „*Pavimentum* nu însemnează „pavaj”, ci era, ca la sarzi, un termen agricol însemnând „bătătură”. Interesant este faptul că această nuanță ulterioară a interpretării, absentă din *EW*, este consonantă cu alte două dicționare, apărute ulterior dicționarului etimologic al lui Pușcariu. *RESMERIȚĂ*, p. 551, explică, după indicarea etimologiei: „numire dată de daco-latini locului nelucrat, nearat, sau celui din bătătură, curtea casei”. De asemenea, *SCRIBAN*, p. 918, glosează etimonul *pavimentum* cu sensul românesc „bătătură, pământ bătătorit, paviment, pardoseală”, și conferă „it. *palmento*, pavimentu morii”.

Plecând de la Pușcariu, *Ét. de ling. roum*, p. 37 ș.u., începe să se contureze tot mai limpede noțiunea categoriei lexicale distincte a termenilor „care au în română alt sens decât în celelalte limbi romanice” la Rosetti, *ILR* I, ed. def., p. 181, însă lista lui Rosetti nu îl include pe *pavimentum* care ne interesează aici, evoluția lui semantică nefăcând obiectul vreunei referiri a autorului în cuprinsul operei amintite. Pe linia Pârvan¹⁸ – Iorga – Pușcariu, istoricul și filologul E. Lozovan, în cap.

¹⁶ *Op. cit.*, nota 5, p. 30.

¹⁷ S. Pușcariu, *Contribuția Transilvaniei la formarea și evoluția limbii române*, aici citat din vol. *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 422.

¹⁸ Reputatul filolog și istoric din diaspora E. Lozovan (1929 –1997), profesor la Universitatea din Copenhaga între 1957 și 1997, evidențiază opera de pionierat a lui V. Pârvan, pe care, de altfel, o continuă prin studiile proprii despre Dacia, editate postum în volumul *Dacia sacra*, 2005: „Atunci când, în 1911, V(sile) Pârvan a început să studieze problema originilor creștinismului în Dacia și Scythia Minor, el nu avea la dispoziție nici

Orașe, câmpii și drumuri în România Orientală, își propune explicit să cerceteze decăderea internă, organică, a Romaniei Orientale, urmărind evoluția a două serii de fapte, anume terminologia „orașului” și a „drumurilor”¹⁹. Cu acest prilej, Lozovan, *op. cit.*, p. 124, reia teoria lui Pârvan despre *pavimentum*: „Limba română deține numeroase cuvinte care au supraviețuit și reflectă cu claritate drama populației romane confruntată cu noile forme de viață, între altele: *pământ*, *a se scălda*, *a cutropi*. Doar o populație obișnuită cu *pavimentum*-ul orașelor și care se vede de la o zi la alta revenită la viața rurală putea continua să numească cu același cuvânt *pământul* (terra) câmpiilor”. Reținem formularea quasi-identică, sursa fiind precizată, de altfel, într-o notă explicativă (*op. cit.*, nota 73, p. 145). Nota lui Lozovan ne suscită însă interesul printr-o nouă informație: „Interpretarea aparține lui V. Pârvan, *Contrib. ep.*, p. 96. Obiecția d-lui R. Sindou, *loc. cit.*, p. 315, după care „pământul bătut” al câmpurilor a putut fi numit *pavimentum* cade dacă ne gândim că nu este vorba de un singur exemplu de degradare semantică, ci de un întreg sistem lexical”.

În ordine cronologică, *DLR*²⁰ este cel care dedică polisemantemului *pământ* un spațiu vast, dar inventarierea sensurilor cuvântului în limba română, evidențierea frazeologiei și a solidarităților sale lexicale, care reliefează reprezentativitatea termenului în limba română, nu acoperă acest *hiatus* între semantica moștenitului și semantica etimonului indicat. De altfel, nu acesta este scopul unei lucrări lexicografice.

Pavimentum figurează doar ca element lexical al latinei dunărene de care se ocupă I. Fischer în *ILR* II, continuând și completând metoda prefigurată de Pușcariu a categoriilor lexicale și onomasiologice în investigarea lexicului moștenit. Exemplele de termeni ce prezintă „diferențieri dialectale referitoare la sens” sunt prezentate în cadrul fondului panromanice și, de altfel, sunt extrase din lista rosetiană, prin urmare, *pavimentum* nu beneficiază nici aici de o tratare mai detaliată. Autorul se rezumă la a indica faptul că *pavimentum* are sensul generalizat

o lucrare importantă care să-i susțină concluziile. Astfel, el a inițiat un nou domeniu de cercetare, stabilind ca metodă de investigare – singura în stare să dea rezultate durabile – o strânsă combinație între arheologie, epigrafie, lingvistică și istoria ideilor.” – E. Lozovan, *Dacia sacra*, p. 11.

¹⁹ Evidențiind dispariția cuvintelor *urbs*, *oppida*, *municipia*, ce semnifică dispariția aproape a oricărei urme de viață urbană, precum și semnificația deosebită a termenilor *cetate* (*civitas*) și *sat* (*fossatum*), „toponime cheie pentru limba și istoria românească”, întrucât acestea „arată limpede originea militară a mediului de locuit din Dacia și organizarea sa defensivă”, E. Lozovan concluzionează, pe baza terminologiei „orașului”, că „dispariția vieții urbane în Dacia a determinat o revenire la formele de viață ancestrală”.

²⁰ *DLR*, tom VIII, *P-păzui*, EA, 1972, p. 261-267.

de „pământ” numai în română, în italiană și sardă el având sensul de „podea” – *op. cit.*, p. 143.

Tratarea cea mai consistentă oferită evoluției lui *pavimentum* la rom. *pământ* o întâlnim la Ivănescu, *ILR*, 2000, *passim*, însă ea este dedicată, așa cum am văzut în paragraful anterior, aspectului fonetic al problemei. În privința schimbării de sens, printre alte „argumente lingvistice în sprijinul prezenței unei populații romanice, ba chiar a strămoșilor dacoromânilor, la nordul Dunării după părăsirea Daciei de către romani”, Ivănescu reia explicația lui Pârvan: „Dacă el a greșit când a integrat între asemenea probe în sprijinul continuității și cuvinte ca *basilica*, care dovedesc tocmai contactul dacoromanilor cu imperiul după 271 (vezi mai jos, II, cap. IV, §7), el are dreptate în alte cazuri. Astfel, faptul că *pavimentum* „pavaj” a ajuns să însemneze la dacoromâni „pământ” nu se poate explica, după el, decât prin aceea că o populație orășenească a fost obligată de un cataclism istoric să trăiască rustic și a aplicat terminologia orășenească la realitățile rustice.” – *op. cit.*, p. 78. *Pavimentum* este, de asemenea, menționat de către M. Sala, *Introd. în etim.*, p. 27, în categoria acelor cuvinte românești care figurează printre cuvintele cu etimon sigur latinesc, fapt demonstrat de concordanța fonetică, dar care au un alt sens în română decât în latină. Tot aici aflăm că Magdalena Popescu Marin („Limba română”, XLVI, 1997, p. 181-184) a semnalat o evoluție identică în sursilvană și surmirană, „două dialecte retoromanice vorbite în regiuni de asemenea ruralizate și izolate”. Merită insistat asupra articolului Magdalenei Popescu Marin datorită faptului că, printre altele, este singurul articol dedicat în mod special termenului *pavimentum*, chiar dacă nu este nici pe departe vorba de o abordare monografică. Titlul articolului este *Lat. pavimentum în română și în alte limbi romanice*, ceea ce indică, dintru început, abordarea profitabilă de tip comparatist romanic. Intervenția autoarei este prilejuită de sesizarea în noul dicționar etimologic al dialectului retoroman a unor forme corespunzătoare lat. *pavimentum* în graiurile sursilvan și surmiran. Am lăsat mai la urmă discutarea acestui articol nu doar datorită faptului că este și cel mai recent dintre sursele care fac referire la *pavimentum* și descendenții săi romanici, moșteniți sau neologici, ci și pentru că, aici, deducțiile din câmpul fonetic sunt folosite în conjuncție cu cele semantice pentru a putea clarifica poziția de moștenite sau de împrumuturi ale formelor semnalate în graiurile retoromane. Mai mult, este antrenată în argumentație, în mai largă măsură decât în aserțiunile anterioare, situația romanică, așa cum se prezintă ea în limbi, dialecte și graiuri, pe baza îmbinării mai multor surse lexicografice, lexicologice și istorice reprezentative (*CDER*; *DLR*; *FEW*; *HWRR*; Ivănescu, *ILR*; Kovačec, *Descr. istror.*; Pârvan, *Contr. epigr.*; Pușcariu, *LR*; Pușcariu, *Cercetări și*

studii; REW; VRR; Zingarelli, VLI). Pe baza surselor amintite, autoarea dorește să corijeze afirmația autorilor *HWRR*, potrivit cărora formele sursilvane precum *pigiament* (*piemain, pigamen, pigimen, piamiant, piment, pimiant* etc.), și forma surmirană *pimaint* ar fi împrumuturi din *it. pavimento*. Astfel, Magdalena Popescu Marin sesizează contrazicerea fonetică dintre formele retoromane (mult mai evolute fonetic și mai apropiate, din acest punct de vedere, de rom. *pământ!*) și presupusul originar italian *pavimento*, pe de o parte, iar pe de altă parte, incompatibilitatea semantică, cuvintele din retoromană fiind mai bogate semantic decât *it. pavimento*. Pe baza acestor observații, autoarea concluzionează: „Sensul de «podea de pământ» și mai ales cel de «pământ steril» din sursilvană dovedesc un semantism total diferit de cel al cuvântului italian, în schimb destul de apropiat de cel din limba română. Acest motiv, alături de formele menționate apropiate de cele din română, ne duc la concluzia că în graiurile retoromane sursilvan și surmiran avem a face cu un cuvânt moștenit, și nu împrumutat, cu atât mai mult cu cât el este atestat dialectal. Comparația formală cu româna și cu sarda și cea semantică numai cu româna i-ar fi dus probabil pe autorii dicționarului etimologic retoroman la aceeași concluzie.

Părerea noastră este că avem a face cu o verigă intermediară a evoluției semantice a lui *pavimentum* către „pământ”, dat fiind că și regiunile retice au excelat printr-o ruralizare și o izolare a vieții obișnuite”. – *op. cit.* p. 183. Fără a intra acum în alte detalii, observăm că și acest articol subscie tezei Pârvan – Pușcariu.

Cum s-a văzut mai sus, termenul *pavimentum* a fost cercetat și din perspectiva vocabularului reprezentativ românesc, comparativ cu vocabularele reprezentative ale celorlalte limbi romanice, însă modificările semantice ale cuvintelor de la etimonul latin la variantele sale romanice nu fac obiectul cercetărilor avute în vedere de autorii *VRR*.

Din analiza ideilor lingvistice referitoare la *pavimentum* trecute în revistă mai sus, observăm că teoria lui Pârvan, lansată din perspectivă istorică și acceptată, în principiu, de lingviștii de seamă ai secolului anterior, precum și de cei contemporani, nu s-a bucurat totuși de o mai largă și argumentată tratare lingvistică. Chiar la momentul lansării ipotezei existau suficiente informații pentru o mai atentă examinare a etimonului, o mai detaliată comparare a raportului acestuia cu descendenții romanici, și chiar pentru urmărirea pistei de investigație a posibilei filiere populare tardive, fapte ce nu au fost urmărite, după știința noastră, până în prezent. De asemenea, nu s-a precizat îndeștul cărui câmp noțional și lexical îi aparține lat. *pavimentum*. De ce *pavimentum* este atât de sărăcăcios în descendenți romanici moșteniți? Cum se explică această situație paradoxală a lui *pavimentum* ca moștenit romanic, unde sesizăm, pe de o

parte, precaritatea situației lui *pavimentum* ca moștenit romanic (doar trei din nouă limbi sau, poate, chiar două, căci it. *palmento* este pus la îndoială de unii autori) și, pe de altă parte, puternica poziție a rom. *pământ*, respectiv sard. *pamentu*? Să nu existe oare nici o legătură între sensul special al descendentului românesc, respectiv cel sard, față de sensul etimonului și selectarea lui în vocabularul reprezentativ al românei (după toate cele trei criterii de reprezentativitate, uz – U, bogăție semantică – S, putere derivativă – D, la care am adăuga, îndreptățiți de articolul din *DLR*, și un al patrulea criteriu, anume F – bogăția frazeologică) și al sardei?

Concluzia acestui excurs este că, în privința aspectului său semantic, evoluția *pavimentum* > *pământ* reprezintă o problemă lingvistică susceptibilă de o mai largă detaliere, dezvoltare și, posibil, corijare, ea rezumându-se în principal la ipoteza lui Pârvan lansată la începutul secolului al douăzecilea, din perspectivă istorică.

Din capul locului trebuie precizat că, în principiu, teza lui Pârvan nu este inacceptabilă din perspectiva lingvisticii romanice, întrucât și pe terenul limbii latine a fost pus în evidență acest fenomen de dinamică a lexicului, determinată de cauze extralingvistice, care se concretizează în intrări (neologismele) și ieșiri de lexeme (arhaismele), în funcție de progresele civilizației; însă acestui fenomen lexical ce exprimă în ultimă instanță caracterul luxurios, redundant al limbii, sesizat atât de bine de Pușcariu, i se opune tendința, mai puternică, de conservare a lexemelor, în ciuda evoluției, uneori dramatice, a realităților. Or, acest lucru este posibil prin fenomenul derivării semantice, a polisemantismului, care presupune, în principal, dezvoltarea și achiziționarea unor seme noi, atrofiera și dispariția unor seme vechi. Faptul se străvede și în cazul limbii latine, în trecerea de la o societate rustică la una urbană, respectiv de la perioada arhaică la cea literară clasică, ce a presupus metamorfozarea lexicului în sensul adaptării semantice la noile realități citadine. Situația amintită este ilustrată și de terminologia latină a drumului, așa cum arată André, *Chemin et rue...*, p. 133²¹: „L'étude de voies urbaines confirme les conclusions de M. J. Marouzeau: le latin est bien, dans ce domaine encore, une langue de paysans. Sauf exception (*angiportus*, *fundula*), le citadin a conservé pour qualifier des faits nouveaux les vieux termes ruraux, *via*, *vicus*, *semita*, *forum*, *area*, lorsque l'analogie a favorisé l'adaptation semantique; cf. *semita*”.

Prin urmare, dacă pe terenul limbii latine, limbajul urban a conservat vechile denumiri rurale, căror le-a lărgit semnificația, este la fel de plauzibil ca, pe teren românesc, semnificațiile urbane să se fi estompat treptat în favoarea unor noi semnificații aparținând spațiului rustic, mai

²¹ În „Revue des études latines“, 28, 1950, p. 104-134.

ales prin medierea semantică a latinei populare, baza glotogenezei romanice. Și în interiorul cuvântului, așadar, raportul dintre realitate și cuvânt este unul dinamic, în sincronie, cât și în diacronie, evoluția semantică constând, pe de o parte, în conservarea unor seme invariante și, pe de altă parte, în intrarea și ieșirea din sememul lexemelor a unor seme, variabile în timp și spațiu. Din perspectivă romanică, având în vedere că în evoluția etimoanelor latine moștenite nu există un *hiatus* între stadiul latin și cel romanic, petrecându-se doar o multiplă scindare în variante teritoriale, cu toate consecințele fonetice și semantice care decurg din această scindare, urmărirea destinului acestor prototipuri lexicale este cu atât mai fascinantă cu cât, urmărind o ramură, călătoria cunoașterii ne duce atât către rădăcinile latine, cât și către întreg coronamentul lexical romanic. Dincolo de toate întrebările accesorii și complementare, întrebarea de fond la care sperăm să putem răspunde pe parcursul acestor pagini este dacă la ora actuală teza Pârvan – Pușcariu își menține valoarea de adevăr, anume dacă, într-adevăr, sensul de „pământ” al lui *pavimentum* pe teren românesc este o inovație semantică specifică limbii române sau nu? Pentru a putea răspunde la această întrebare, ne-am propus, pe de o parte, recuperarea unui stadiu de cercetare obligatoriu, uneori, din păcate, nu în mod suficient întrebuițat în demersul comparatist romanic, anume lămurirea bazei latine a unei asemenea cercetări. În acest demers ne declarăm dintru început poziția onomasiologică de abordare, considerată cea mai profitabilă din perspectiva profilării semantice a unor cuvinte în strânsă dependență cu studiul realităților pe care le denumesc.

2.2.3. Semantismul lat. *pavimentum* în *Antiquitas Latina*

Dacă atunci când explicam dispariția lui *via* din limba română plecăm de la evidențierea, cu ajutorul informației substanțiale de natură istorică, a realității denumite de termenul *via* pe teritoriul fostei provincii romane, raportarea indubitabil etimologică lat. *pavimentum* – rom. *pământ* necesită o interpretare a deviației de sens, termenul românesc în discuție făcând parte din acea categorie semantică specială a cuvintelor cu sens schimbat dinspre latină către limbile romanice, în speță, către limba română. Astfel, în cazul lui *via*, demonstrarea existenței realității *via* în Dacia romană a atras necesitatea explicării apartenenței termenului la categoria *panroman sauf roumain*. În aceste circumstanțe, cauzele dispariției lui *via* au fost căutate în evoluția istorică și economică specifică teritoriului romanizat din această parte a imperiului, mai ales după retragerea romană. Au fost evidențiate, de asemenea, și posibila conjugare a acestor explicații cu cele strict lingvistice, în cazul lui *via*, cu fenomenul „omonimiilor intolerabile” semnalat de Gilliéron, alte trei lexeme

moștenite din latină, precum substantivul *vinea*, adjectivul feminin *viva*, precum și forme ale verbului *a veni* evoluând către forme fonetice identice în limba română. Și în privința schimbării de sens a lui *pavimentum* în limba română, tot apelul la o mai atentă și conjugată informare din domeniul istorico-epigrafico-arheologic și cel lingvistic reprezintă, credem, pista către o explicație corectă a subiectului investigat, plecând însă de la examinarea atentă a semantismului lui *pavimentum* în limba latină

Aplicând principiile metodei „cuvinte și lucruri” și ale onomasiologiei, cercetarea lingvistică referitoare la *pavimentum* și la descendenții săi romanici a fost împletită cu informația referitoare la realitatea desemnată de acest termen, căci, așa cum au sesizat-o și au exprimat-o în felurite moduri de-a lungul timpului atât lingviștii, cât și istoricii, istoria cuvintelor este împletită cu istoria realităților pe care le denumesc. Din investigarea unor domenii științifice cum ar fi istoria, istoria civilizației, arheologia și ingineria drumurilor, aferente realității denumite de termenul *pavimentum*, am semnalat faptul că, pentru o serie de specialiști din domeniile amintite mai sus, *pavimentum* ar reprezenta un termen tehnic din terminologia drumurilor romane. Astfel, în multe scrieri care au drept temă centrală sau tangențială drumurile romane, în capitolele sau paragrafele destinate tehnicii de construcție, infrastructura unui drum roman este prezentată ca alcătuită din mai multe straturi, alcătuite din materiale cu proporții precis indicate, cărora li se precizează denumiri tehnice romane. Primul strat este indicat cu denumirea de *statumen*, al doilea cu denumirea de *rudus*, al treilea poartă denumirea de *nucleus*, iar ultimul, de *pavimentum*, în unele lucrări, iar în altele de *agger viae*, *summum dorsum* sau *summa crusta*. Anumiți autori de lucrări de istorie, străini și români, care tratează problema drumurilor romane, îl invocă pe Vitruvius ca sursă referitoare la modalitatea construirii drumurilor de către romani. Pe urma acestei așa-zise surse, aceștia indică straturile suprapuse ce alcătuiau infrastructura drumurilor, tehnica folosită, materiale, unelte etc., indicând și denumirile latine ale acestora. Printre acești termeni, găsim citat și termenul *pavimentum* care ne interesează aici. De asemenea, și pentru unii lingviști, arheologi, profesori de istoria civilizației, ingineri constructori, *pavimentum* ar reprezenta termenul latinesc de specialitate care indică stratul superior, final, al infrastructurii drumului roman. Ca strat ultim, superior, al fundației unui drum, unele scrieri, de asemenea pe urma unor izvoare latine, fie folosesc exclusiv alți termeni decât cel menționat, fie îl pun pe *pavimentum* în relație de sinonimie cu *agger viae*, *summum dorsum* sau *summa crusta*, termeni de asemenea considerați ca aparținând limbajului latinesc tehnic aferent construirii drumurilor.

Reafirmăm punctul nostru de vedere, anume că, pentru o mai bună înțelegere a fenomenelor lingvistice implicate în moștenirea (eventual,

nemoștenirea) unor cuvinte latinești în limba română, nu este suficient nivelul lexicografic latin ca punct de plecare în explicația acestor fenomene, ci o înțelegere mai largă, mai detaliată, mai profundă a situației etimonului în limba sursă, a evoluției lui în limba latină, clasică și / sau populară (veche sau târzie). Reamintim că o asemenea poziție ne-a permis și relevarea unor similitudini frapante între latină și română, cum ar fi etimologia identică, de excepție, a lui *călător* și *viator* sau înțelegerea mai adecvată a dispariției lui *via* din limba română, precum și lărgirea sensului lui *callis* pe teren românesc. Ne-am propus, așadar, o examinare mai detaliată a lui *pavimentum* pe teren latinesc prin reconsiderarea surselor, ocurențelor, contextelor, solidarităților și vecinătăților lexicale, a sintagmelor din care face parte, pentru realizarea unui profil lingvistic mai complex și, pe cât posibil, mai complet, al cuvântului, precum și al realității denumite de el.

Făcând din concluzia reputatului lingvist M. Sala referitoare la etimologia limbii române, și la etimologie în general²², un principiu călăuzitor în cercetarea de față, ne-am propus nu doar trecerea în revistă a teoriilor, punctelor de vedere, părerilor specialiștilor în privința termenilor abordați, ci, pe cât posibil, punctarea, completarea unor aspecte rămase în afara discuțiilor, corijarea unor erori, dar mai ales o reevaluare a acestor păreri, prin lărgirea cadrului de discuție în special de pe pozițiile latinistului. Unele soluții etimologice oferite de către știința etimologiei românești se bazează pe materialul lexicografic latin. Or, oricât de bine organizate și cuprinzătoare ar fi aceste izvoare, considerăm că, cel puțin în unele cazuri, ele nu sunt suficient de relevante pentru a construi o ipoteză etimologică de nezdruncinat. Consultarea într-o mai largă măsură a izvoarelor literare (și epigrafice) latine ni se pare o bază de lucru mai solidă pentru cel care dorește să-și facă o părere despre premisele formării limbii române, atât în ceea ce are ea comun cu latinitatea, cu romanitatea occidentală și /sau orientală, cât și în ceea ce a dezvoltat în mod specific, singular.

Prin urmare, ne interesează în cele de mai jos semantica latinescului *pavimentum*, urmărită nu doar în glosare, ci, pe cât posibil, urmărită în mod diacronic, prin intermediul textelor literare, cele mai în măsură să ne formeze o idee despre posibilele proiecții mentale ale individului roman atunci când folosea sau auzea folosindu-se cuvântul *pavimentum*. Vom încerca așadar să redăm istoria cuvântului, dar și a realității pe care o exprimă, așa cum se configurează în literatura latină privită ca material lingvistic și ca sursă de informații primare și secundare.

²² Vezi *mottoul* articolului.

Putem împărți informațiile oferite de către sursele literare antice referitoare la *pavimentum* în două mari categorii. Prima categorie include informațiile referitoare la realitatea pe care termenul o denumește, de tipul informațiilor enciclopedice sau tehnice, care încearcă să circumscrie noțiunea / conceptul respectiv, cum întâlnim la Cato, *De agricultura*, la Vitruvius, *De architectura*, Plinius, *Naturalis Historia*, M. Cetus Faustinus, *Liber artis architectonicae*. A doua categorie include informațiile lingvistice, în sensul cel mai larg al cuvântului, fie directe, explicite (mai rare), precum referirile la etimologie, familia de cuvinte, modalitatea de formare (la Plinius, *Naturalis Historia*; Varro, *Res rusticae*; Festus, *Epitoma operis de uerborum significatu Uerrii Flacci*; Aulus Gellius, *Noctes Aticae*; Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum siue Originum libri XX*), fie informații indirecte, implicite, a căror descoperire și formulare revine lingvistului modern, prin considerarea textelor antice drept materiale lingvistice, investigabile din varii perspective: stilistică, semantică, fonetică etc. Până acum câteva decenii numai, lingvistica își baza cercetarea pe o excerptare selectivă, determinată de imposibilitatea obiectivă a despuierii exhaustive a surselor, însă în prezent, cercetarea poate utiliza, dacă se consideră necesar, un inventar mai vast al ocurențelor, grație mijloacelor computerizate de căutare a termenilor în texte, dovedindu-se că și datele furnizate statistic au un rol important în circumscrierea unui subiect lingvistic²³. Considerăm că cele două tipuri de informații nu sunt strict delimitate, întrucât orice ocurență a lui *pavimentum* într-un (con-)text reprezintă și o atestare care se poate exploata lingvistic, din perspectiva istoriei limbii, de pildă, prin raportarea la o anumită perioadă de dezvoltare a limbii latine sau din observarea fonetismului pe care îl prezintă termenul, din punct de vedere al stilisticii funcționale, din perspectiva formării cuvintelor, prin observarea raportului temă - afix lexical - derivat, din perspectivă semiologică, prin cercetarea raportului dintre configurația semică și ocurența termenului în anumite contexte, solidarități lexicale etc. În cele ce urmează, așadar, nu ne propunem departajarea celor două tipuri de informații, ci dimpotrivă,

²³ În cazul lui *pavimentum*, în intervalul cuprins între Cato și *Historia Apollonii regis Tyri*, întâlnim 99 de ocurențe, conform programului de cercetare lingvistică oferit de BTL: Cato – 7, Lucilius – 1, Caesar – 2, Cicero – 6, Varro – 6, Vitruvius – 19, Horatius – 1, Seneca (rhetor) – 1, Seneca (Philosophus) – 4, Columella – 3, Petronius – 5, Iuvenalis – 1, Plinius Secundus – 2, Plinius Maior – 16, Suetonius – 2, Aulus Gellius – 1, Festus – 3, Fronto – 1, Apuleius – 3, Faventinus – 9, Ammianus Marcellinus – 1, Martianus Capella – 1, *Historia Apollonii regis Tyri* – 2 (4). Cu ajutorul CILF, aflăm, de asemenea, că *pavimentum* însumează un număr de 711 ocurențe în textele aparținând celor patru mari epoci ale latinității, anume 100 în *Antiquitas*, 263 în *Aetas Patrum*, 348 în *Medium Aevum*, 16 în *Recentior Latinitas*.

conexarea datelor și deducțiilor din sfera enciclopedică și lingvistică, pentru un spor de cunoaștere în ambele direcții.

Carierea lexicală a latinescului *pavimentum* începe, se pare, în perioada clasică a latinității. Termenul este format de la verbul *paviō*, *-īre*²⁴ prin derivare cu sufixul *-mentum*. Din datele furnizate de *DELL*, p. 490, referitoare la caracterul tehnic al verbului, corelate cu statistica ocurențelor furnizate de *BTL*, am putea afirma, în termenii autorilor *VRR*, că este puțin probabil ca *paviō* să fi aparținut vocabularului reprezentativ al limbii latine, deoarece are un semantism sărăcăcios, o familie redusă la cinci - șase membri, și o frecvență, dedusă din numărul redus al ocurențelor, anemică. Raportul sufix – temă – derivat ni-l clarifică întrucâtva următoarele informații din *ILR I*, p. 75: „O serie de substantive abstracte neutre derivate de la verb sunt cele în *-men*, *-mentum* (acesta din urmă e datorat unei dezvoltări a lui *-men*). Raportul stilistic dintre ele nu este prea clar, *-men* aparține în general stilului înalt; *-mentum* e mai popular. Aceasta se explică prin tendința generală a limbii vorbite (s.ns. – E. B.), care are preferință pentru sufixele mai lungi. La cuvintele vechi sufixul e legat direct de rădăcină: *augmen*, *carmen*; în epoca istorică prin adăugarea vocalei caracteristice conjugării, apar *-āmen*, *-īmen*, *-ūmen* (de la verbele cu tema în *-u*): *moderamen*, *docimen*, *regimen*, *farcimen*, *molimen*, *acumen*, *albumen* etc. La fel apar *-amentum*, *-imentum*, *-umentum*. Cele mai numeroase sunt în *-īmen*, *-īmentum*, fapt explicabil prin productivitatea conjugării a IV-a”. Prin urmare, fapt confirmat și de textele literare, derivatul *pavimentum* nu este o creație veche, el aparținând epocii istorice, fapt dovedit de prezența vocalei tematiche. Deși raportul stilistic între temă și sufix nu este suficient de clar, totuși prezintă interes pentru discuția de față faptul că prezența sufixului lărgit atestă caracterul (mai) popular al formației. Din punct de vedere semantic, pentru discuția de față este demn de reținut faptul că *paviō* semnifică acțiunea de bătătorire a pământului, de unde sensul inițial al lui *pavimentum* de „pământ bătătorit”²⁵.

Din punct de vedere cronologic, una dintre primele atestări ale lui *pavimentum* o întâlnim la Lucilius (sf. sec. al II-lea a. Chr.), într-un crâmpei de satiră citat de Cicero, atât în *Orator* 149, cât și în *De oratore*, 3,

²⁴ *Pāvīo* , *īvi*, *ītum*, 4, v. a. [kindr. with *paiō*]: I. to beat, strike. I. Lit.: *pavit aequor harenam*, Lucr. 2, 376: *aliquid ex ore pavire terram*, Cic. Div. 2, 34, 72. II. Transf., to beat, ram, or tread down: *aream esse oportet solidam, terrā pavitā*, Varr. R. R. 1, 51, 1: *sato pavitur terra*, Plin. 19, 7, 36, § 120: *pavimenta fistucis pavita*, id. 36, 25, 61, § 185: *pavium solum*, Col. 1, 6, 16. - Hence, *pāvītum* , i, n., a hard-beaten floor, a pavement (post-class.), Paul. Nol. Carm. 25, 37 - Charlton T. Lewis, Charles Short, *A Latin Dictionary*, Oxford, Clarendon Press, 1879.

²⁵ Cf. și *DELL*, p. 490: «*paviō*, *-īs*, *-ītum*, *-īre*: battre la terre pour l’aplanir; niveler. Presque uniquement employé dans l’expression technique *pavire terram*. [...] dérivés et composés: *pavimentum*: terre battue; puis „pavé, dallage”. Dejà dans Cat., Agr., 8 et 19».

171, precum și de Plinius Maior, *Naturalis historia*, 36, 185: „quam lepide lexis compostae ut tesserulae omnes / arte pavimento atque emblemate vermiculato /”.

Dat fiind că temele satirelor luciliene constau în prezentarea acidă, necruțătoare, a tuturor tarelor politice, sociale și morale ale contemporaneității, printre care și luxul exorbitant, putem deduce că tonul exclamativ al celor două versuri, aparent admirativ, are o valoare peiorativă, disprețuitor-sarcastică, fapt demonstrat de prezența diminutivelor, a grecismelor, și de prețiozitatea afectată a limbajului, a contrastului de registru între semnificația modalelor *arte* și *emblemate* și cea a calificativului *vermiculatus*. Astfel, grija excesivă pentru amenajarea caselor vădită de personajul Albucius, criticat că trăiește ca grecii și ținta multor satire usturătoare, apare într-un contrast izbitor cu necultivarea interiorului spiritual²⁶. Această atestare a cuvântului ne oferă deja informații prețioase, atât asupra cuvântului, cât și asupra realității pe care o desemnează. În privința realității exprimate, putem avansa ipoteza că, în epoca lui Lucilius, pavimentarea devenise deja unul dintre elementele care puteau denota luxul, în cazul de față excesiv, fapt ce stârnește oprobiul poetului. Din punct de vedere lexical, faptul este demonstrat de solidaritatea neobișnuită între *pavimentum*, format de la *paviō*: „a bătători pământul”, și sintagma *tesserulae compostae*, *tesserula* însemnând „cubuleț de piatră pentru lucrări în mozaic”, ceea ce denotă schimbarea materialului folosit la pavimentare, de la pământ la cuburi de piatră, atât diminutivul *tesserula*, epitetul *composta*: „aranjat bine, cu grijă”, cât și cele două adverbe *arte et emblemate* denotând minuțiozitatea operațiilor de pavare, precum și dorința expresă a beneficiarului ca unui element de confort cotidian să i se recunoască de către cei din jur caracterul estetic, implicit blazonul social și, nu în ultimul rând, valoarea bănească!

Toate aceste deducții conduc la ideea că, deja la sfârșitul secolului al II-lea a. Chr., *pavimentum*, formațiune la origine aparținând registrului popular, terminologiei rustice, atât prin elementele de formare, cât și prin semnificație, își largise semantismul, prin adecvarea la realitățile citadine, denumind rezultatul pavării prin tehnici care nu se mai rezumau doar la bătătorirea pământului. Prin urmare, *pavimentum* este folosit cu sensul său propriu, originar, în operele care tratează probleme ale vieții rustice, cum ar fi tratatul lui Cato, *De agri cultura*, care precedă satirele luciliene. Iată rețeta unui solid paviment rural, necesar într-un *torcularium*, pentru o bună

²⁶ Cicero, *Orator*, 149, ne confirmă că, și în această satiră, Lucilius îl viza pe Albucius: „quod apud Lucilium scite exagitat in Albucio Scaevola: «Quam lepide g-lexeis compostae ut tesserulae omnes / Arte **pavimento** atque emblemate vermiculato!» /”.

fixare a teascului, consemnată, într-un stil iusiv, cu doar câteva decenii²⁷ înainte de satira lui Lucilius:

„**Pauimenta** ad hunc modum facito: ubi libraueris de glarea et calce harenato primum corium facito: id pilis subigito; idem alterum corium facito; eo calcem cribro subcretam indito alte digitos duo ibi de testa arida **pauimentum** struito ubi structum erit, pauito fricatoque, uti **pauimentum** bonum siet”²⁸.

Pavimentul rural recomandat ca „bun” de către Cato în jurul deceniului al patrulea – al șaselea din sec. al II-lea a. Chr. se face, așadar, din straturi de pietriș (*glarea*), var (*calx*), nisip (*harena*) și sfărâmături de lut ars sau scoici (*testa*), cheia succesului fiind acțiunea, repetată, de bătătorire – *subigito, pavito, fricato*.

Din punct de vedere semantic, textul catonian reprezintă prima sursă care confirmă semul „rural” în sememul lui *pavimentum*, sem pe care l-am fi putut presupune prin raportarea derivatului la verbul de bază de la care s-a format. Alte excerpte, aparținând unor scrieri cu o tematică similară, vin să confirme existența acestui sem, spre exemplu, Varro, *Res rusticae*, I, 51: „**Solida terra pavita**, maxime si est argilla, ne, aestu peminosa si sit, in rimis eius grana oblitescant et recipiant aquam et ostia aperiant muribus ac formicis. Itaque amurca solent perfundere, ea enim herbarum et formicarum et talparum venenum. Quidam aream ut habeant soldam, muniunt lapide aut etiam faciunt **pavimentum**”²⁹. În altă ordine de idei, alături de Varro, alți doi exponenți ai latinei clasice, Caesar și Cicero, întrebuintează termenul, fapt care, corelat cu ideea purismului lexical exprimat de cel dintâi în celebra „precum nava de o stâncă să te ferești de cuvântul vechi și neuzual”, demonstrează că *pavimentum* avea un caracter uzual în latina clasică. Realitatea „prozaică”, și în același timp tehnică, pe care o denuște însă, face ca el să nu fie compatibil cu registrul poetic, fapt confirmat și de cvasiinexistența lui în poezie. Două excepții însă: una,

²⁷ Nu se poate preciza distanța în timp, însă satirele luciliene, păstrate fragmentar, au făcut furori la Roma în ultimele trei decenii ale sec. al II-lea a. Chr. (132-106), adică după moartea lui Cato, care a survenit în 149 a. Chr., compunerea operei *De agri cultura* fiind plasată de exegeți în perioada bătrâneții.

²⁸ „Pardoselile să le faci astfel: pe locul unde vei fi nivelat să faci primul strat din pietriș și var amestecat cu nisip: pe acesta să-l bați cu maiul; în același fel să fie făcut următorul strat; deasupra să pui var cernut prin sită, gros de două degete, apoi aranjează un pavaj din sfărâmături de lut ars sau cochilii uscate, iar după ce-l vei aranja, să-l bați și să-l îndeși, ca să fie pardoseala bună”.

²⁹ Vezi și Varro, *Res rusticae*, I, 13, 6; I, 59, 1. Cf. și Columella, *Res rustica*, I, 6: *Tum deinde cum exaruit, simili modo pavimenta testacia, quae pro aqua receperint amurgam mixtam calci et harenae supersternuntur et magna vi paviculis inculcantur atque expoliuntur, omnes que parietum et soli iuncturae testaceis pulvinis fibulantur, quoniam fere cum in his partibus aedificia rimas egerunt, cava praebent et latebras subterraneis animalibus.*

celebră, la Horatius, *Carmina*, 2, 14, 25: „*absumet heres Caecuba dignior / servata centum clavibus et mero / tinget pavimentum superbo, / pontificum potiore cenis.* /”³⁰, excerpt citat în toate glosarele cu limba-sursă latină, pentru ilustrarea sensului de „pardoasă”; cealaltă ocurență în poezie o întâlnim abia la Iuvenal³⁰, în aceeași specie poetică precum cea dintâi ocurență atestată în latină.

Din cele de mai sus, observăm că sememul lui *pavimentum* se definește prin „pardoasă interioară rurală / urbană”. Contextele au fost relevante și în privința achiziționării de date privind realitatea denumită de lexemul în cauză. Diferența între pavimentul rural și cel urban constă în materialul de pavare: dacă pavimentarea rurală se mărginește la sfârșături de lut ars sau cochilii, pentru pavimentarea urbană sunt necesare însă *tesserulae* „cubulețe pentru mozaic”, care trebuie orânduite cu grijă, artă și fason – *compostae, arte, emblemata*, în formă vermiculată³¹! Față în față, cele două tipuri de pavimentare, dau seamă nu doar de opoziția sat – oraș în secolul al doilea la romani, cât mai ales de influența, considerată nefastă atât de Cato³², cât și de Lucilius, a felului de viață grecesc, caracterizat prin lux și opulență deșănțată, mod de viață adoptat la Roma în urma cuceririi sudului Italiei colonizat de greci (*Graecia Magna*).

De altfel, potrivit lui Plinius, care își propune ca în cartea a XXXVI-a din *Naturalis historia*, să trateze „*de pavimentis; asarotos oecos; quod primum pavimentum Romae; de subdialibus pavimentis; graecanica pavimenta*”, aceasta și era obârșia *pavimentum*-ului: „*pavimenta originem apud Graecos habent elaborata arte picturae ratione, donec lithostrota expulere eam. Celeberrimus fuit in hoc genere Sosus, qui Pergami stravit quem vocant asaroton oecon, quoniam purgamenta cenae in pavimentis quaeque everri solent velut relicta fecerat parvis e tessellis tinctisque in varios colores. Mirabilis ibi columba bibens*

³⁰ Iuvenalis, *Saturae*, 14, 59: *Hospite venturo cessabit nemo tuorum: / 'verre pavimentum; nitidas ostende columnas; / arida cum tota descendat aranea tela; / hic leve argentum, vasa aspera tergeat alter, / vox domini furit instantis virgamque tenentis.* /

³¹ Pentru diferențele dintre *pavimentum sectile, pavimentum tessellatum, pavimentum vermiculatum* etc., vezi Anthony Rich, *Dictionnaire des antiquités romaine et grecque*, 1883 sau Harry Thurston Peck, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, Harper and Brothers, New York, 1898.

³² Cf. Cato, *Oratium fragmenta (in aliis scriptis servata)*, 36, 1: *Dicere possum, quibus villae atque aedes aedificatae atque expolitae maximo opere citro atque ebore atque pavimentis Poenicis sient, și Festus, Epitoma operis de uerborum significato Uerrii Flacci: Poenica marmore Numidico constrata significat Cato, cum ait in ea, quam habuit, ne quis consul bis fieret: „Dicere possum, quibus villae atque aedes aedificatae atque expolitae maximo opere citro atque ebore atque pavimentis Poenicis sient (sic!)”.*

et aquam umbra capitis infuscans; apricantur aliae scabentes sese in canthari labro.”

În prezentarea subiectului, Plinius, în spirit enciclopedic, amestecă datele despre originea pavimentării cu descrierile diferitelor tipuri de paviment, în care se strecoară sugestiile etimologice printre rețetele tehnice: „**pavimenta** credo primum facta quae nunc vocamus barbarica atque subtegulanea, in Italia festucis pavita. Hoc certe ex nomine ipso intellegi potest”. La păstrarea acestei clarități a filiației *paviō* > *pavimentum*³³ (*pavimenta pavita*) contribuia existența unui alt termen tehnic, sinonim cu *festuca*, anume *pavicula*, -ae: [*pavio*] „mai de bătut pământul”. Mai mult, însuși termenul în discuție stă ulterior la baza unui verb denominativ *pavimentō* (I) vt.: „a bătători pământul nivelându-l PLIN.; (fig.) a bătători AUG.”, și, de la acesta din urmă, familia se întărește cu un adjectiv de proveniență verbală participială *pavimentatus* (3) adj.: „pavat cu lespezi, pardosit” CIC. – *GDLR*, p. 870, și un post-clasic *pavium*. Însă nu Plinius este sursa cea mai completă de informație asupra subiectului, cel puțin nu în privința tehnicii de realizare. Autoritatea recunoscută de-a lungul multor secole, mai puțin în epoca în care a trăit, în tehnica de construcție a edificiilor, cu tot ce presupunea acest lucru, este Vitruvius.

2.2.3.1. Sursa vitruviană

Revenirea la sursa Vitruvius pentru lămurirea lui *pavimentum* a fost dictată de indicarea ei repetată de către autorii care, de-a lungul timpului, din varii perspective, s-au preocupat de tehnica realizării drumurilor romane și care au folosit termenul în cauză pentru a desemna stratul final al structurii unei șosele romane. În acest sens, am purces la excerptarea, în cele zece cărți ale operei *De architectura*, a tuturor enunțurilor în care apare termenul *pavimentum*, enunțuri rediate aici, dată fiind importanța evaluării semnificației termenului în context:

- *solum substruatur [aliae], ut sit intactum ab rudere et pavimento; obruta enim in his cum sunt, vetustate marcida fiunt; deinde subsidentia proclinantur et dirumpunt speciem tectoriorum.* (Vitruvius, II, 8, 20);
- *lumen autem thyretri constituatur sic, uti quae altitudo aedis a pavimento ad lacunaria fuerit, dividatur in partes tres semis et ex eis duae partes <semis> lumini valvarum altitudine constituentur.* (Vitruvius, IV, 6, 1);

³³ Cf. și Festus, *Epitoma operis de uerborum significatu Uerrii Flacci*: „Nam pavire - et ferire, a quo et **pavimenta**.”, reluat de Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum siue Originum libri XX*, 10, 230: „Nam pauere ferire est, unde et **pauimentum**”.

- *etaeque struantur argilla cum capillo subacta, supraque conlocentur tegulae bipedales, quae sustineant **pavimentum**.* (Vitruvius, V, 10, 2);

- *earumque camararum superiora coagmenta ex argilla cum capillo subacta liniantur; inferior autem pars, quae ad **pavimentum** spectat, primum testa cum calce trullizetur, deinde opere albario sive tectorio poliatur.* (Vitruvius, V, 10, 3);

- *in aegyptiis autem supra columnas epistylia et ab epistyliis ad parietes, qui sunt circa, inponenda est contignatio, supra coactionem **pavimentum**, subdiu ut sit circumitus.* (Vitruvius, VI, 3, 9);

- *in contignationibus vero diligenter est animadvertendum, ne qui paries, qui non exeat ad summum, sit extractus sub **pavimentum**, sed potius relaxatus supra se pendentem habeat coactionem.* (Vitruvius, VII, 1, 1);

- *cum enim solidus exit, contignationibus arescentibus aut pandatione sidentibus, permanens structurae soliditate dextra ac sinistra secundum se facit **in pavimentis** necessario rimas.* (Vitruvius, VII, 1, 1);

- *Item danda est opera, ne commisceantur axes aesculini querco, quod quercei, simul umorem perceperunt, se torquentes rimas faciunt **in pavimentis**.* (Vitruvius, VII, 1, 2);

- *insuper ex testa nucleus inducatur mixtionem habens ad tres partes unam calcis, ne minore crassitudine [**pavimentum**] digitorum senum. supra nucleum ad regulam et libellam exacta **pavimenta** struantur sive sectilia seu tesseris.* (Vitruvius, VII, 1, 3);

- *Subdiu vero maxime idonea faciunda sunt **pavimenta**, quod contignationes umore crescentes aut siccitate decrescentes seu pandationibus sidentes movendo se faciunt vitia **pavimentis**; praeterea gelicidia et pruinae non patiuntur integra permanere.* (Vitruvius, VII, 1, 5);

- *tunc autem nucleo inducto, uti supra scriptum est, **pavimentum** e tessera grandi circiter binum digitorum caesa struatur fastigium habens in pedes denos digitos binos; quod si bene temperabitur et recte fricatum fuerit, ab omnibus vitiis erit tutum.* (Vitruvius, VII, 1, 6);

- *supra autem sive ex tessera grandi sive ex spica testacea <pavimenta> struantur fastigiis, quibus est supra scriptum, et cum sic erunt facta, non cito vitiabuntur.* (Vitruvius, VII, 1, 7);

- *Cum a pavimentorum cura discessum fuerit, tunc de albariis operibus est explicandum.* (Vitruvius, VII, 2, 1);

- *et primum conclavibus, quae plano pede fuerint, in imo pavimento alte circiter pedibus tribus pro harenato testa trullissetur et dirigatur, uti eae partes tectoriorum ab umore ne vitientur.* (Vitruvius, VII, 4, 1);

- *etiam pavimentorum non erit displicens, si qui animadvertere voluerit Graecorum hibernaculorum usum, minime sumptuosus et utilis apparatus.* (Vitruvius, VII, 4, 4);

- *ad regulam et libellam summo libramento cote despumato redditur species nigri pavimenti.* (Vitruvius, VII, 4, 5);

- *Foditur enim infra libramentum triclinii altitudo circiter pedum binum, et solo festucato inducitur aut rudus aut testaceum pavementum ita fastigatum, ut in canali habeat nares.* (Vitruvius, VII, 4, 5);

- *ita convivii eorum et, quod poculis et pytismatis effunditur, simul cadit siccescitque, quique versantur ibi ministrantes, etsi nudis pedibus fuerint, non recipiunt frigus ab eius modi genere pavimenti.* (Vitruvius, VII, 4, 5);

- *Nullae enim camerae, quae sunt caldariorum, supra se possunt habere fontes, sed caelum, quod est ibi ex praefurniis ab ignis vapore percalefactum, corripit ex pavimentis aquam et aufert secum in camararum curvaturas et sustinet, ideo quod semper vapor calidus in altitudinem se trudit.* (Vitruvius, VIII, 2, 4).

Analiza enunțurilor care conțin termenul *pavimentum* în opera vitruviană dedicată arhitecturii ne relevă următoarele: în cartea a II-a a lucrării, în capitolul 8, dedicat de către autor construirii zidurilor (pereților) clădirilor, se face precizarea că un anumit tip de perete (*craticius*) are nevoie de o fundație adâncă (*solum substruatur*) pentru a nu veni în contact cu stratul de pietre sparte (*rudus*) ce compun *pavimentum* „podea, pavaj interior”. În cartea a IV-a, capitolul 6 se ocupă de portalurile templelor. În ce privește portalul în stil doric, Vitruvius oferă reguli de calcul a proporțiilor: apertura (*lumen*) portalului se calculează luând în considerație înălțimea edificiului (*altitudo aedis*) de la podea la plafon (*a pavimento ad lacunaria*). Capitolul 10 din cartea a V-a tratează construcția băilor, cele

două ocurențe ale lui *pavimentum* făcând astfel referire la pardoseala (pavajul) unei băi. Stricte reguli de proporție se aplică și în cazul camerelor principale, indiferent de stilul în care sunt construite, corintic sau egiptean. Diferența apare în modalitatea dispunerii coloanelor. Și în acest caz, așadar, termenul *pavimentum* se referă la pavajul interior, respectiv la podeaua din interiorul camerelor. Din totalul celor 19 ocurențe ale lui *pavimentum* în *De architectura*, cele mai multe, 12, se găsesc în cartea a VII, indicată ca sursă referitoare la tehnica construcției drumurilor romane. Însă capitolul întâi al cărții, ce concentrează majoritatea ocurențelor lui *pavimentum* la Vitruvius, nu se referă la construcția de drumuri, ci tratează despre cel mai important aspect al finisării unei clădiri³⁴, anume *de ruderatione*, despre tehnica pavării interioare, care presupune așternerea mai multor straturi succesive. Redăm acest capitol în întregime, datorită importanței sale în argumentația asupra sensurilor lui *pavimentum* în limba latină.

Primumque incipiam de ruderatione, quae principia tenet expolitionum, uti curiosius summaque providentia solidationis ratio habeatur. et si plano pede erit eruderandum, quaeratur, solum si sit perpetuo solidum, et ita exaequetur, et inducatur cum statumine rudus. sin autem omnis aut ex parte congesticius locus fuerit, fistucationibus cum magna cura solidetur. in contignationibus vero diligenter est animadvertendum, ne qui paries, qui non exeat ad summum, sit extractus sub pavementum, sed potius relaxatus supra se pendentem habeat coaxationem. cum enim solidus exit, contignationibus arescentibus aut pandatione sidentibus, permanens structurae soliditate dextra ac sinistra secundum se facit in pavementis necessario rimas.

[2] *Item danda est opera, ne commisceantur axes aesculini querco, quod quercei, simul umorem perceperunt, se torquentes rimas faciunt in pavementis. sin autem aesculus non erit et necessitas coegerit propter inopiam querceis <uti>, sic videtur esse faciundum, ut secentur tenuiores; quo minus enim valuerint, eo facilius clavis fixi continebuntur. deinde in singulis tignis extremis partibus axis bini clavi figantur, uti nulla ex parte possint se torquendo anguli excitare. namque de cerro aut fago seu farno nullus ad vestutatem potest permanere. coaxationibus factis, si erit, filex, si non, palea substernatur, uti materies ab calcis vitiis defendatur.*

[3] *Tunc insuper statuminetur ne minore saxo, quam qui possit manum implere. statuminationibus inductis, rudus si novum erit, ad tres partes*

³⁴ „Primumque incipiam de ruderatione, quae principia tenet expolitionum.” – Vitruvius, VII,1,1.

*una calcis misceatur, si redivivum fuerit, quinque ad duo mixtionis habeant responsum. deinde rudus inducatur et vectibus ligneis, decuriis inductis, crebriter pistatione solidetur, et id non minus pinsum absolutum crassitudine sit dodrantis. **insuper** ex testa **nucleus inducatur** mixtionem habens ad tres partes unam calcis, ne minore crassitudine [pavimentum] digitorum senûm. **supra nucleum** ad regulam et libellam exacta **pavimenta struantur** sive sectilia seu tesseriis.*

[4] *Cum ea structa fuerint et fastigia sua ex structione habuerint, ita fricentur, uti, si sectilia sint, nulli gradus in scutulis aut trigonis aut quadratis seu favis extent, sed coagmentorum compositio planam habeat inter se directionem, si tesseriis structum erit, ut eae omnes angulos habeant aequales; cum enim anguli non fuerint omnes aequaliter plani, non erit exacta, ut oportet, fricatura. item testacea spicata tiburtina sunt diligenter exigenda, ut ne habeant lacunas nec extantes tumulos, sed <sint> extenta et ad regulam perfricata. super fricaturam, levigationibus et polituris cum fuerint perfecta, incernatur marmor, et supra loricae ex calce et harena inducantur.*

[5] ***Subdiu** vero maxime idonea faciunda sunt **pavimenta**, quod contignationes umore crescentes aut siccitate decrescentes seu pandationibus sidentes movendo se faciunt vitia **pavimentis**; praeterea gelicidia et pruinae non patiuntur integra permanere. itaque si necessitas coegerit, ut minime vitiosa fiant, sic erit faciundum. cum coaxatum fuerit, super altera coaxatio transversa sternatur clavisque fixa duplicem praebeat contignationi loricationem. deinde **ruderi** novo tertia pars testae tunsae admisceatur, calcisque duae partes ad quinque mortarii mixtionibus praestent responsum.*

[6] ***Statuminatione facta rudus inducatur**, idque pistum absolutum ne minus pede sit crassum. **tunc autem nucleo inducto**, uti supra scriptum est, **pavimentum e tessera** grandi circiter binûm digitûm caesa **struatur** fastigium habens in pedes denos digitos binos; quod si bene temperabitur et recte fricatum fuerit, ab omnibus vitiis erit tutum. uti autem inter coagmenta materies ab gelicidiis ne laboret, fracibus quotannis ante hiemem saturetur; ita non patietur in se recipere gelicidii pruina.*

[7] *Sin autem curiosius videbitur fieri oportere, tegulae bipedales inter se coagmentatae **supra rudus** substrata materia conlocentur habentes singulis coagmentorum frontibus excelsos canaliculos digitales. quibus iunctis implicetur calx ex oleo subacta, confricenturque inter se coagmenta compressa. ita calx, quae erit haerens in canalibus, durescendo contextequae solidescendo non patietur aquam neque aliam rem per*

coagmenta transire. cum ergo fuerit hoc ita perstratum, supra nucleus inducatur et virgis caedendo subigatur. supra autem sive ex tessera grandi sive ex spica testacea <pavimenta> struantur fastigiis, quibus est supra scriptum, et cum sic erunt facta, non cito vitiabuntur.

Rezumând aspectele direct vizate (par. 1-4), observăm că cele patru straturi, fiecare cu dimensiuni, materiale și compoziție riguros indicat, ce se aștern succesiv pentru realizarea pavimentării interioare, sunt: 1. *statumen*; 2. *rudus* (*deinde rudus inducatur; inducatur cum statumine rudus*); 3. *nucleus* (*insuper [...] nucleus inducatur*); 4. *pavimentum* (*supra nucleum [...] exacta pavimenta struantur*).

Dacă opera lui Vitruvius reprezintă din punct de vedere lingvistic sursa certă a includerii lui *pavimentum* în terminologia pavării interioare, tot ea reprezintă una dintre sursele literare care atestă că *pavimentum* poate avea și semnificația de „pavaj exterior”, substantivul *pavimentum* intrând în solidaritate lexicală cu adverbul *subdiu*: „la lumina zilei, în aer liber, exterior”, respectiv, adjectivul *subdialis*: ***Subdiu vero maxime idonea faciunda sunt pavimenta***³⁵.

Pavajelor exterioare, Vitruvius le acordă următoarele trei paragrafe, VII, 5-7. Și în cazul pavajului exterior aferent clădirilor, chiar dacă se prescriu măsuri suplimentare de precauție în construcție, vizând rezistența la intemperii, cele patru straturi (*statumen, rudus, nucleus, pavimentum*) menționate în pavarea interioară rămân cu denumirile tehnice latine astfel consacrate: ***Statuminatione facta rudus inducatur, idque pistum absolutum ne minus pede sit crassum. tunc autem nucleo inducto, uti supra scriptum est, pavimentum [...] struatur.*** (Vitr. VII, 6). Continuând examinarea contextelor ocurențelor lui *pavimentum* la Vitruvius, observăm că, și în celelalte enunțuri (VII, 4,1; 4, 4; 4, 5; VIII, 2, 4), termenul cercetat nu se referă decât la stratul superior al pavării interioare sau exterioare aferente clădirilor. De altfel, se cuvine menționat că nici una din cele zece cărți ale operei vitruviene nu este dedicată construcției vreunui tip de drum roman. Mai mult, Vitruvius, chiar dacă a considerat că într-un tratat despre arhitectură se pot trata și subiecte destul de îndepărtate de tema enunțată, precum zodiacul sau mersul planetelor (cartea a IX-a) etc., totuși, nici măcar incidental sau tangențial, nu face referire în întreaga sa operă la tehnica de construcție a drumurilor romane. Această afirmație trebuie făcută în mod categoric, întrucât cei care astăzi încă îl indică pe Vitruvius

³⁵ Cf. și *de subdialibus pavimentis*: „despre pavajele în aer liber”, subiect menționat de Plinius în cartea I a *Istoriei naturale*, carte în care trece în revistă materia tratată în următoarele cărți.

drept sursă directă privind rețeta construirii drumurilor romane comit o eroare științifică³⁶.

Se pare că sursa acestei erori o reprezintă V. Bergier, *Histoire des grands chemins de l'empire romain*, primul care a lansat teoria celor patru straturi ale infrastructurii drumului roman, punând astfel în circulație și terminologia aferentă: „la teoría lanzada por el francés Nicolas Bergier a principios del siglo XVIII sobre la composición de las capas de las vías romanas, a las que asignó un nombre latino: *statumen*, *rudus*, *nucleus* y *summum dorsum*, fue asumida por el grueso de los historiadores, estudiándose aún hoy en las escuelas que preparan a nuestros arqueólogos (responsables de la identificación de las vías romanas en España). Según CHEVALIER, R. 1972, pp. 89-95. *Les Voies Romaines*, esta teoría, se basa en unos mal traducidos párrafos escritos por Vitrubio. Así lo recoge vehementemente PALOMERO PLAZA, S. 1987, p. 209. *Las vías romanas de la provincia de Cuenca*. Particularmente, considero generoso a Chevalier con su compatriota, ya que ni la más enrevesada interpretación de Vitrubio daría lugar a las secciones tipo de la infraestructura que nos describe Bergier. Todo apunta a que la teoría en cuestión fue inventada.” – Moreno 2002, 17. Autorul Gallo Moreno remarca de altfel încă în 2001 ceea ce am constatat și noi din consultarea scrierilor de specialitate, anume că, pe urmele lui Bergier, care îl invocă drept sursă pe Vitruvius: „Desde SAAVEDRA, E, 1861, p. 5, *Descripción de la vía romana entre Uxama y Augustobriga*, hasta la obra de IGLESIAS GIL, J. M. y MUÑÍZ CASTRO, J. A. 1992, p. 73, *Las comunicaciones en la Cantabria romana un gran número de publicaciones sobre las vías romanas recogen y asumen sucesivamente estas definiciones sobre la tipología romana de las capas del firme.*” [s.n.]. În *Infraestructura viaria romana II*, studiu publicat cu ocazia „de I Congreso sobre las Obras Públicas Romanas celebrado en Mérida el 15. 11. 2002”, același autor revine „en el concepto erróneo, tradicionalmente repetido desde la atribución a Vitrubio de conceptos que éste nunca sacó de su pluma”. De fapt, această rețetă, atribuită îndeobște lui Vitruvius, era deja general răspândită și acceptată în școlile vest europene la mijlocul secolului al XIX-lea, fapt dovedit de un articol de presă al lui Allan Edgar Poe care, vrând să demonstreze cât de puțin s-a înaintat în ce privește tehnica rutieră modernă comparativ cu starea de lucruri din antichitatea romană, prezintă modul de construcție roman, menționând cititorilor contemporani că prezentarea sa a fost făcută într-o manieră *very school-boysh* – „foarte școlărească”. Edgar Poe susține în

³⁶ O afirmă răspicat și Gallo Moreno, autorul studiului *Características de la infraestructura viaria romana* din „Obra Publica. Ingeniería y Territorio”, nr. 56, Madrid, 2001: „En ninguno de los diez libros de la obra de Marco Lucio Vitrubio Polion: *De Architectura*, se menciona nada referente a firmes de caminos”.

articolul său că drumurile romane erau compuse din patru straturi: *statumen*, *rudus*, *nucleus* și, în final, *pavimentum*³⁷. Deși Poe nu-și divulgă sursa informației, similitudinea formulării ne indică fie o sursă comună, fie o ediție anterioară celei din 1875 a celebrului *Smith's Dictionary*, p. 1191-1192³⁸. Este interesantă în acest dicționar, foarte bine documentat și cu o acuratețe a trimiterilor la sursele antice absolut remarcabilă, punerea în relație de sinonimie a termenilor *agger viae*, *summum dorsum* și *pavimentum*: „The centre of the way was a little elevated so as to permit the water to run off easily, and hence the terms *agger viae* (Isidor. xv.16 §7; Ammian. Marcellin. xix.16; cf. Virg. Aen. v. 273); and *summum dorsum* (Stat. l.c.), although both may be applied to the whole surface of the *pavimentum*.” – *op. cit.*, p. 1192. De asemenea, este demn de remarcat faptul că în *Smith's Dictionnary* se prezintă în mod corect raportul dintre sursa antică vitruviană și teoria infrastructurii drumului, căci în capul paragrafelor referitoare la tehnica construirii drumurilor romane, autorul face următoarea precizare: „Vitruvius enters into no details with regard to road-making, but he gives most minute directions for *pavements*.” - *op. cit.*, p. 1192. Observăm că, în fond, Smith nu recuză teoria lui Bergier din punctul de vedere al validității științifice, ci doar îl reaşază pe Vitruvius de la rangul de sursă directă, așa cum făcuse Bergier, la cea de sursă indirectă,

³⁷ Edgar Allan Poe, *Street-Paving*, „Broadway Journal”, March 19, 1845, p. 241-242: „The most durable and convenient of the Roman roads were thus composed: the direction and breadth were first marked out by two shallow parallel furrows or trenches (**sulci**) from 15 to 8 feet apart, according to the importance of the via. The loose earth between the trenches was then taken away, and the soil farther removed until a sufficiently solid foundation was reached upon which to deposit the materials of the bed: — if from any cause, such as swampiness, no such natural basis was attainable, piles (**fistucationes**) were driven. Above the natural or artificial basis (the **gremium**) four **strata** were laid, of which the first (**statumen**) consisted of stones about three times the size of those employed by us in Macadamizing; next came the **rudus**, broken stones cemented with lime (answering to our rubble-work) — this was generally nine inches thick, and densely rammed. Then came the **nucleus** of broken earthen-ware, six inches thick, and also cemented with lime. Lastly came the true pavement, (**pavimentum**) [s.ns. – E.B.]”.

³⁸ „In the first place, two shallow trenches (**sulci**) were dug parallel to each other, marking the breadth of the proposed road; [...]The loose earth between the **sulci** was then removed, and the excavation continued until a solid foundation (**gremium**) was reached, upon which the materials of the road might firmly rest; if this could not be attained, in consequence of the swampy nature of the ground or from any peculiarity in the soil, a basis was formed artificially by driving piles (**fistucationibus**). Above the **gremium** were four distinct strata. The lowest course was the **statumen**, consisting of stones not smaller than the hand could just grasp; above the **statumen** was the **rudus**, a mass of broken stones cemented with lime (what masons call rubble-work) rammed down hard and nine inches thick; above the **rudus** came the **nucleus**, composed of fragments of bricks and pottery, the pieces being smaller than in the **rudus**, cemented with lime and six inches thick. Uppermost was the **pavimentum** [s. ns. - E. B.]”.

însă absolut probatorie prin conformitate cu realitatea din teren, după părerea lui Smith, care afirmă că: „the fragments of ancient *pavements* still existing and answering to his description correspond so entirely with the remains of the military roads, that we cannot doubt that the processes followed in each case were identical and thus Vitruvius (vii.1), on the Via Domitiana, will supply all the technical terms”. Astfel, după Smith, extrapolarea poate fi admisă și din punctul de vedere lingvistic, al terminologiei tehnice puse în circulație, și din punctul de vedere al conținutului științific. Însă până și acest dicționar folosește o formulare ambiguă: *and thus Vitruvius (vii.1), on the Via Domitiana will supply all the technical terms*: „și astfel Vitruvius asupra Viae Domitiana, va furniza toți termenii tehnici”, generatoare de posibile confuzii asupra raportului dintre sursele antice. Așa cum am precizat deja, și cum o precizează însuși Smith, Vitruvius nu vorbește despre drumuri. Mai mult, *Via Domitiana* nu putea face obiectul vreunei referiri a lui Vitruvius, arhitect care a trăit în timpul lui Caesar și Augustus, când această stradă era inexistentă ca denumire³⁹. Grandoarea forțelor tehnice și umane angajate de refacerea unei vechi șosele în timpul lui Domitian a stârnit entuziasmul poetului Statius, care, într-un poem din *Silvae*, IV, 3, v. 40-56, immortalizează procesul de construcție:

*„Hic primus labor incohare sulcos
et rescindere limites et alto
egestu penitus cavare terras;
mox haustas aliter replere fossas
et summo gremium parare dorso,
ne nutent sola, ne maligna sedes
det pressis dubium cubile saxis;
tunc umbonibus hinc et hinc coactis
et crebris iter alligare gonfis”.*

Prin urmare, formularea din *Smith's Dictionary* trebuie refăcută astfel: „și astfel, informația și terminologia din Vitruvius (despre pardoseli! - n. ns., E. B.), conjugată cu cea din Statius despre Via Domitiana, va furniza toți termenii tehnici”. Fără să ne pronunțăm încă asupra validității științifice a acestei afirmații, observăm că Smith dezvăluie, de fapt, sursele

³⁹ O stradă care lega localitățile Sinuessa de Linterno și Pozzuoli, și care era din pământ bătătorit, exista încă din 215 a. Chr., când a fost deschisă de Q. F. Maximus, în timpul celui de-al doilea război punic. În același an, șoseaua a fost utilizată de T. Sempronius Gracchus, cum atestă Livius în *A.U.C.*, 33: „Sinuessae, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum, circa Linternum castra posuit”. Abia în anul 95 p. Chr., la un secol și mai bine după Vitruvius, la porunca imperatorului Domitian, această stradă a fost refăcută și modernizată, astfel încât distanța dintre extremitățile ei putea fi parcursă în numai două ore.

teoriei lui Bergier, teorie căreia i se realizează implicit. Pe scurt, această teorie se bazează pe informația tehnică despre pregătirea patului rutier furnizată de Statius, completată cu informația despre tehnica pavimentării a lui Vitruvius, extrapolată la infrastructura drumului roman, pe baza similitudinii tehnicii straturilor suprapuse, surprinse în secțiunile drumurilor executate de arheologi. Cele două surse sunt contaminate de către Bergier și în privința terminologiei tehnice. Astfel, el indică pentru primele trei straturi ale infrastructurii drumului termenii folosiți de Vitruvius, *statumen*, *rudus* și *nucleus*, iar pentru cel de-al patrulea strat, înlocuiește pe cel de *pavimentum* al lui Vitruvius, cu cel de *summum dorsum*, folosit de Statius. Datorită unor asemenea formulări neclare și, în principal, a folosirii surselor intermediare, suprapuse celor antice, persistă, atât în literatura de specialitate străină, cât și românească, și după 1992, erori ce prejudiciază caracterul științific al unor afirmații de specialitate, inclusiv în domeniul lingvistic. Mai mult, bazându-se pe aceste surse livrești care preferă *in verbum magistri jurare*, o multitudine de *site*-uri, unele aparținând unor prestigioase instituții de educație și cultură din lume, proliferază și perpetuează această situație, generalizând-o. Unii redau teoria lui Bergier, alții folosesc informația vitruviană, fără a indica nici sursa, nici faptul că informația este o teorie rezultată prin extrapolare, care trebuie cunoscută sub rezerva similitudinii unor procese tehnice. Spre exemplu, abordând „la tecnica costruttiva di una strada romana” în studiul *La Valle della Caffarella: la Storia ci racconta*, Roma, 2002, autorii L. Accettella, S. Bertoni, T. Borelli, D. Bravin, R. De Stefani, R. Federici, F. Gionne, M. Leigh, C. Messina, G. Pulsoni, F. Quaranta, M. Romano, A. Zenga, C. Zenga, S. Zibellini, arheologi și ingineri constructori, afirmă:

„La strada [...] veniva costruita così: per prima cosa si collocavano i bordi, che davano la direzione della strada, poi si scavava il terreno all'interno, dove si metteva uno strato di pietre piuttosto grandi, che formavano le fondamenta della strada (*statumen*); al di sopra si faceva una gettata di malta mista a pietrisco (*rudus*), che veniva ben battuto, poi sopra si metteva un terzo strato (*nucleus*), di malta, sabbia e pozzolana nel quale si affondavano i basoli, che così incastrati non si muovevano e formavano un piancito durissimo (*pavimentum*)” [s.n.].

În *Le strade di Roma*, Giullia Grassi, responsabilă a Departamentului de Istoria Artei de la Scuola D'Italiano din Roma, prezintă astfel tehnica constructivă a străzii romane:

„Il sistema costruttivo di una strada romana era piuttosto complesso. Per prima cosa, venivano definiti i margini e scavata profondamente la terra per liberare la zona che successivamente sarebbe stata occupata dalla carreggiata. All'interno dello scavo si

sistemavano quindi quattro strati suprapuși de materiale diferite (*viam sternere*):

- lo *statumen*, la masă de bază, compusă din blocuri foarte mari și înălțime nu mai puțin de 30 cm
- la *rudatio*, făcută din pietre rotunjite legate cu calce, al cărui grosime nu era niciodată inferioară la cel al masei
- il *nucleus*, un strat de grosă șchiabă nivelată cu enorme cilindri
- il *pavimentum* [s.n.], adică al revestiment, în general în mari mase de *silex*, o piatră basaltică de excepțională duritate și în esență indistructibilă: i "*basoli*", din care al definiție de basolat pentru indica al pavimentare”.

Indicarea lui Vitruvius ca sursă directă pentru construcția drumurilor romane persistă, așadar, până astăzi și în comunitatea științifică istorică românească. În cartea *Drumurile la romani*, 2005 [s.n.], p. 49, bazată pe teza de doctorat cu aceeași temă, Florin Fodorean face următoare afirmație: „*Cunoaștem rețeta lui Vitruvius privind realizarea paturilor rutiere* [s.n.s. – E. B.]. *Trasarea drumului se realiza cu ajutorul jaloanelor, după care se săpau două brazde paralele care delimitau lățimea drumului. Pământul dintre aceste două brazde era săpat până ce se ajungea la o rocă rezistentă. Dacă aceasta nu exista, atunci se tasea piatră sau se așeza un strat de mortar. [...]*”. În continuare sunt evocate straturile suprapuse *statumen*, *rudus* sau *rudatio*, *nucleus*, iar ca ultim strat *glarea* sau *sumum* (sic! corect *sumum*) *dorsum*. Recunoaștem aceeași, multiseclară deja, teorie a lui Bergier, reluată la nesfârșit de către nenumărate studii, fără corecțiile referitoare la raportul dintre surse, la raportul dintre teoria emisă de Bergier și realitatea din teren, tot mai bine cunoscută în secolele care s-au scurs de la emiterea teoriei.

Un alt exemplu recent, îl reprezintă un articol al lui Ovidiu Pecican, care încearcă să degaje realități referitoare la „organizarea teritorial-politică și imaginația socială în Evul Mediu românesc” prin apelul la studierea semnificației unor cuvinte precum „șări, muntenii, codri, jupe” și nu numai⁴⁰. Constatăm că, pe urmele unor iluștri predecesori, amintiți aici, lexicul continuă să fie considerat și în contemporaneitate depozitarul unor informații istorice, deci o sursă demnă de luat în seamă atunci când lipsesc alte tipuri de informație istorică, precum izvoarele scrise și mărturiile arheologice. Credem însă că apelul la sursele originare sau la consultarea specialistului într-un domeniu conex este astăzi obligatoriu, pentru a nu permite comiterea sau perpetuarea unor inexactități sau a unor interpretări

⁴⁰ Cele două citate reprezintă în ordine inversă, titlul și subtitlul unui articol din *Echinox*, Caiete 3, 11, în variantă electronică (adresa: lett.ubbcluj.ro/~echinox/caiete3/11.html - 48k). Autorul este conf. dr. la Universitatea Babeș Bolyai – Cluj Napoca, Catedra de Studii europene.

eronate, precum în textul următor al autorului menționat mai sus: „Nicolae Iorga observa cu subtilitate că românii sunt la origini niște locuitori ai orașului. În română, spunea el, pentru a desemna solul se întrebuințează cuvântul *pământ* (de la latinescul *pavimentum*, care înseamnă pavaj, drum pietruit). În aceste condiții devine limpede și pe cale filologică ceea ce știam deja: anume că, pentru a veni în contact cu pământurile noii lor patrii, latinii au părăsit orașele, ruralizându-se, și nu invers”. În acest excerpt, informația din paranteză este ambiguă ca proveniență. Ea ar putea veni ca explicație suplimentară de la semnatarul articolului sau ar putea face parte din sursa citată. Pentru dezambiguizare, am apelat la sursa primară, adică la opera lui Iorga citată mai sus, anume la nota referitoare la *pavimentum*, în care istoricul nu face nici o precizare cu privire la semnificația termenului. Prin urmare, informația, eronată, referitoare la sensul de „pavaj, drum pietruit” a lui *pavimentum* este preluată de O. Pecican dintr-o altă sursă, neprecizată, însă invocarea, în imediata vecinătate, a autorității lui N. Iorga face să i se atribuie marelui istoric unele afirmații pe care acesta nu le-a făcut, după cum se poate vedea limpede din citatul pe care l-am redat *infra*.

Asistăm, prin urmare, la o contaminare, de diferite grade, a informațiilor preluate din izvoare diferite despre drumurile romane, fapt ce ne-a determinat, conform principiilor onomasiologiei și metodei „Wörter und Sachen”, să încercăm să elucidăm problema raportului între surse – realitatea la care se referă sursele, în speță tehnica de construcție a drumului roman, și terminologia aferentă infrastructurii drumului. Din cele arătate mai sus rezultă că Vitruvius, referindu-se la pavimentarea interioară sau exterioară (însă nu stradală!), furnizează numele latine ale celor patru straturi ale pavimentării: *statumen*, *rudus*, *nucleus* și *pavimentum*! Bergier își formulează teoria asupra infrastructurii drumului roman, invocând drept sursă directă pentru infrastructura drumului roman pe Vitruvius. În realitate, el extrapolează atât conținutul, cât și terminologia dintr-un domeniu în altul și își completează teoria apelând la poemul lui Statius, *Silvae* IV, 3, completând în același timp și terminologia aferentă (v. 40-56). Tot ca rezultat al conjugării surselor, Bergier folosește în locul termenului *pavimentum*, folosit de Vitruvius, pe cel de *summum dorsum* furnizat de Statius. Toți cei care ulterior se bazează pe Bergier, folosesc pentru denumirea stratului superior al drumului roman termenii *pavimentum*, *summum dorsum*, *summa crusta* sau *agger viae*, fie exclusiv, fie în relație de sinonimie. Toate clarificările de mai sus conduc la ideea că, în principiu, datorită faptului că există o asemănarea reală a tehnicii pavimentării nonstradale cu cea stradală, pe baza folosirii aceluiași principiu al alternării straturilor, putem admite că informația vitruviană este utilă cunoașterii infrastructurii drumului, cu condiția menționării

similitudinii tehnicilor. Din punct de vedere lingvistic însă, observăm că Vitruvius nu poate fi considerat o sursă lexicologică în privința sensului de „pavaj stradal” al termenului latin *pavimentum*, întrucât, dată fiind tema expunerii, el este strict legat de tehnica pavării interioare și exterioare aferente edificiilor. Acest fapt nu exclude aprioric o asemenea semnificație a cuvântului, căci *summum dorsum*, *summa crusta* și *agger viae*, posibili săi concurenți, nu sunt extrași din surse tehnice. Constituția lor sintagmatică descriptivă (*summum dorsum*, *summa crusta*: „învelișul, stratul cel mai de sus”; *agger viae*: „ridicătura, dâmbul drumului”) aparține mai degrabă vorbirii comune, decât lexicului specializat. Să nu uităm că *summum dorsum* apare totuși la Statius, într-un poem eulogic, și nu într-o scriere tehnică, iar *agger viae* la Vergilius! Date fiind cele expuse mai sus, am taxa chiar din acest moment drept o eroare din punct de vedere lingvistic această extrapolare dacă nu ne-ar reține un aspect ce ne obligă în continuare la o analiză foarte atentă a faptelor studiate: este vorba de semantica neologismelor romanice provenite din lat. *pavimentum*, care, cum remarcam încă la începutul acestor considerații, se delimitează de semantică originară a etimonului tocmai prin prezența semului „stradal”. Prin urmare, cercetarea noastră va încerca să se pronunțe fie asupra prezenței, implicite sau explicite, a semului „stradal” în constituția semică a lat. *pavimentum*, fie, prin consecință, asupra apariției acestui sem pe teren romanic. Trebuie subliniat faptul că o asemenea clarificare a fizionomiei semice a latinescului *pavimentum* va avea consecințe și în evaluarea evoluției lui *pavimentum* la rom. *pământ*. Această situație, expusă mai sus, este îndeosebi grăitoare în privința aplicării metodei „Cuvinte și lucruri”, întrucât subliniază, pe de o parte, necesitatea unor eforturi interdisciplinare în clarificarea unor realități complexe, cum ar fi cea tratată aici, dar, pe de altă parte, evidențiază și posibilele erori generate de o întrebuintare inadecvată a surselor de către cei din specialitățile conexe. Altfel spus, lingvistica poate fi și este folosită de către istorie ca indiciu al unor realități istorice, dat fiind raportul dintre cuvinte și realitățile denumite. De asemenea, cunoașterea realităților istorice este adesea indispensabilă pentru o mai bună cunoaștere a realităților lingvistice. Cazul lui *pavimentum* probează necesitatea unor eforturi conjugate, nu paralele, ale specialiștilor în lingvistică și istorie. Analiza lui *pavimentum* din perspectivă lingvistică și conceptuală în sursele literare antice a evidențiat următoarele:

a) din perspectivă conceptuală, la romani, *pavimentum*-ul reprezintă ultimul strat al pavimentării, pardoseala sau pavajul aferent edificiilor. Tehnica pavimentării presupune alternarea de straturi (de regulă, patru) constând din amestecuri de materiale diferite, în principal, material mineral de granulație diferită (piatră, pietriș, nisip, var etc.), plus un liant, a căror fixare se face prin acțiunea repetată de bătătorire (*paviō*), cu un instrument

specializat (*pavicula, festuca*). De-a lungul timpului, tehnica pavimentării s-a îmbunătățit, mai ales în ce privește stratul superior, *pavimentum*-ul. Prima atestare a lui *pavimentum* la Cato, într-o lucrare referitoare la problemele vieții de la țară, ne indică faptul că, inițial, pavimentarea a avut loc în spațiul rural, și că s-a mărginit la bătătorirea straturilor de pământ pentru obținerea unui fundament ferm și nivelat. Pentru stratul superior, materialul folosit recomandat erau sfărâmurile de lut ars sau de cochilii, material avantajos din punct de vedere financiar și eficient în același timp, întrucât asigura un bun drenaj, împiedicând formarea noroiului. În spațiul rural mai ales, raportul lui *pavimentum* cu *pavio* este foarte bine motivat, întrucât aici *pavimentum*-ul este în primul rând rezultatul acțiunii exprimate de *paviō*: „a bătători solul”, nepunându-se accentul pe materialul folosit pentru ultimul strat. Totodată, excerptul din Lucilius citat de Cicero și de Plinius, dă seama de faptul că, în aceeași epocă, în spațiul urban, prin influența greacă, *pavimentum*-ul devenise deja un finisaj ce presupunea materiale mai trainice, dar și o estetică realizabilă în diferite moduri. Se disting în spațiul urban în principal trei tipuri de *pavimentum*: *sectile*, *tesselatum* și *vermiculatum*. Plinius confirmă aceste ipoteze prin faptul că amintește de existența unor *pavimenta barbarica*, mai vechi, precum și de originea grecească a *pavimentum*-ului elaborat după principiile picturii. Informațiile tehnice oferite de Plinius se bazează, de altfel, pe Cato, Varro și Vitruvius⁴¹, specialistul domeniului, care dă cele mai riguroase indicații și rețete tehnice ale pavimentului;

b) din perspectivă lingvistică, se poate remarca:

1. din punct de vedere etimologic și din cel al formării cuvintelor, filiația clară *pavio* – *pavimentum*, atât pentru romani (specialiști sau nu), cât și pentru filologia posteroară;

2. din punct de vedere onomasiologic, evoluția semantică în funcție de evoluția realității denumite, de la sensul inițial de „pământ bătătorit”, foarte probabil în spațiul rustic (să ne gândim că, la țară, și românul spune „bătătură” ariei necultivate situate de obicei în fața casei, arie afectată traficului, bătătorită prin călcarea repetată de către oameni și animale!), la cel de „pardoseală, pavaj”;

3. din punct de vedere semantic, prezența următoarelor solidarități și vecinătăți lexicale, prin intermediul cărora putem configura sememul lui *pavimentum*: „pardoseală, pavaj // urban(ă)/ rural(ă) // interio(a)r(ă)/ exterio(a)r(ă) // realizat(ă) din diferite materiale (piatră, scoici, marmură) // în diferite stiluri (*sectilium*, *tesselatum*, *vermiculatum*):

➤ *arte pavimento atque emblemate uermiculato* (Lucilius);

⁴¹ Plinius își divulgă sursele subiectului în *Hist. Nat.*, 1, 88: ex avctoribvs M. Varrone. C. Galba. Cincio. Muciano. Nepote Cornelio. L. Pisone. Q. Tuberone. Fabio Vestale. Annio Fetiale. Fabiano. Seneca. Catone Censorio. Vitruvio.

- *ubi structum erit, pauito fricatoque, uti **pauimentum** bonum siet* (Cato);
- ***pavimentis** Poenicis* (Cato);
- ***pavimenta** marmorea* (Cicero);
- ***pauimentis** lithostrotis* (Varro);
- *ad regulam et libellam exacta **pavimenta** struantur sive sectilia seu tesseris* (Vitruvius);
- ***pavimentum** e tessera* (Vitruvius);
- *ex tessera grandi sive ex spica testacea **pavimenta** struantur* (Vitruvius);
- *solo festucato inducitur aut rudus aut testaceum **pavimentum*** (Vitruvius);
- *species nigri **pavimenti*** (Vitruvius);
- ***pavimentum** tessellatum* (Seneca rhetor);
- ***pavimenta** testacia supersternuntur et magna vi paviculis inculcantur* (Columella);
- *positionem pensilis horrei et hanc curam **pavimentorum** et parietum probamus* (Columella);
- ***pavimentum** tam vile* (Seneca philosophus);
- *lacunaribus **pavimentorum** respondeat nitor* (Seneca philosophus);
- *subdialibus **pavimentis*** (Plinius);
- *Graecanica **pavimenta*** (Plinius);
- *pavimentum horreorum* (Plinius);
- ***pavimenta** credo primum facta quae nunc vocamus barbarica atque subtegulanea, in Italia festucis pavita* (Plinius);
- *testaceum **pavimentum*** (Plinius);
- *nigri **pavimenti*** (Plinius);
- *tessellata et sectilia **pauimenta*** (Suetonius);
- *sine marmore ullo aut insigni **pauimento** conclauia* (Suetonius);
- ***pavimenta** Poenica marmore Numidico constrata significat Cato* (Festus);
- ***pavimenti** marmoratio* (Apuleius).

Analiza ocurențelor lui *pavimentum* în perioada denumită de specialiști *Antiquitas Latina* denotă că, în intervalul amintit, acest termen nu aparține terminologiei drumului. Chiar dacă *pavimentum* înregistrează seme variabile, comutabile, precum rural/ urban, interior/ exterior, *sectilium / tessellatum / vermiculatum / marmoratum*, nici unul dintre contextele celor o sută de ocurențe semnalate și cercetate nu degajă semul „stradal, aparținând drumului”. Cei care au susținut și cei care încă susțin că *pavimentum* este un termen tehnic al drumului nu și-au pus problema din punct de vedere lingvistic: dacă acest termen ar fi aparținut

terminologiei drumurilor, de ce *pavimentum* nu a fost moștenit cu acest sens în limbile Romaniei occidentale, unde drumurile romane au continuat să joace un rol foarte important în viața economică și socială?⁴²

De asemenea, se observă că în *Antiquitas Latina* nu întâlnim nici o ocurență care să ateste semnificația de „pământ” a lui *pavimentum*.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- André, *Chemin et rue*: André, J., *Les noms latins du chemin et de la rue*, „Revue des études latines”, XXVIII, 1950, p. 104-134
- BTL: Bibliotheca Teubneriana Latina, Cetedoc, 1999, C. D. Rom.
- Burdușa, *Disp. term. via*: Burdușa, Elena-Tia, *Dispariția termenului via din limba română*, în vol. *In Magistri honorem G. I. Tohăneanu*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2005, p. 203 – 222.
- Capidan, *Megl. I*: Capidan, Th., *Meglenoromâni*, I, București, 1925.
- CDDE: Candrea, A., Densusianu, Ov., *Dicționar etimologic al limbii române. I. Elemente latine. A – Putea*, București, 1907-1914.
- CIHAC I: Cihac, A. de, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments latins*, Frankfurt, I, 1870; II, 1879.
- CDER: Ciorănescu, A., *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Seculum L.O., 2001.
- Coserio, *Pour une sémantique...*: Coserio, Eugenio, *Pour une sémantique diachronique structurale*, în „Travaux de linguistique et de littérature”, Strasbourg, II, 1, p. 175 – 217 (1964).
- DDA: Papahagi, T., *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, București, Editura Academiei, 1963.
- DELL: Ernout, A., Meillet, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire de mots*, 4ème édition, Paris, Librairie C. Klincksieck, 1959.
- DELLR: (coord. Sanda Reinheimer Rîpeanu), *Dictionnaire des emprunts latin dans les langues romanes*, București, EAR, 2004.
- Densusianu, *Hist.*, I: Densusianu, O., *Histoire de la langue roumaine*, I, *Les origins*, Paris, 1901.
- DEX: *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Editura Academiei, 1975.
- DN³: Marcu, F., *Dicționar de neologisme*, ed. a 3-a, București, EA, 1961.
- DULR II: Șăineanu, Lazăr, *Dicționarul universal al limbii române. Vocabular general (E-M)*, ed. revăzută și adăugită de Alexandru Dobrewscu, Ioan

⁴² Într-adevăr, dacă *pavimentum* ar fi avut sensul de „strat ultim al drumului”, era de așteptat, în primul rând, o mai bună situație ca moștenit romanic, dacă nu ca panroman, cel puțin ca moștenit în majoritatea limbilor romanice, și nu doar în trei dintre acestea. În al doilea rând, o asemenea moștenire ar fi dus și la o probabilă extensie semantică, de tip *pars pro toto*, care ar fi putut duce la sensul de „drum” pentru *pavimentum*.

- Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, Mydo Center, 1995.
- ELR: (coord. M. Sala), *Enciclopedia limbii române*, București, Univers enciclopedic, 2001.
- EW: Pușcariu, S., *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen*, Heidelberg, 1905.
- FEW: Wartburg, W. von, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des gallo-romanischen Sprachschatzes*, Bonn-Basel, 1922–.
- Fischer, Lat. dun.: Fischer, I., *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Fischer, I., ILR II: Fischer, I., cap. III. *Lexicul în* (red. resp. I. Coteanu), *Istoria limbii române*, București, Editura Academiei, 1969, p. 110-186.
- Fischer, Rom. rom.: Fischer, I., *Romanitatea românească*, București, Editura Academiei, 2002.
- GDLR: Guțu, G., *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- Kovačec, Istr.: Kovačec, A., *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima)*, Pula, 1998.
- Kovačec, Descr. istror.: Kovačec, A., *Descrierea istroromânei actuale*, București, 1971.
- HWRR: Bernardi, Rut, Decurfins, Alexi, Eichenhofer, Wolfgang, Saluz, Ursina, Vogelli, Mortiz, *Handwörterbuch des Retoromanischen*, Offizin, 1994.
- ILR II: (red. resp. I. Coteanu), *Istoria limbii române*, II, București, Editura Academiei, 1969.
- Iorga, Histoire: Iorga, N., *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Paris, 1920.
- Ivănescu, ILR: Ivănescu, Gheorghe, *Istoria limbii române*, Iași, Junimea, 2000.
- Lozovan, E., *Dacia Sacra*, București, Saeculum, 2005.
- MDN: Marcu, Florin, *Marele dicționar de neologisme*, București, Saeculum, 2000.
- Pârvan, Contr. epigr.: Pârvan, V., *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911.
- Popescu Marin, Magdalena, *Despre lat. pavimentum în română și în alte limbi romanice*, în „Limba română”, XLVI, 1997, p. 181-184.
- Pușcariu, Locul ...: Pușcariu, Sextil, *Locul limbii române între limbile romanice. Discurs rostit la 11 iunie 1920 în ședință solemnă de Sextil Pușcariu cu răspuns de Ioan Bianu în Pușcariu, Sextil, Cercetări și studii*, București, Minerva, 1974, p. 133-169.
- Pușcariu, Ét. de ling. roum.: Pușcariu, S., *Études de linguistique roumaine*, Cluj / București, 1937.
- Pușcariu, LR: Pușcariu, S., *Limba română. I. Privire generală*, București, Minerva, 1976.
- Reinheimer Rîpeanu, Lingv. roman.: Reinheimer Rîpeanu, Sanda, *Lingvistica romanică*, București, 2001.
- RESMERIȚĂ: Resmeriță, Al., *Dicționar etimologico-semantic al limbei române*, Craiova, 1924.

- REW: Meyer-Lübke, W., *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 3 aufl., Heidelberg, 1935.
- Rosetti, *ILR I*: Rosetti, Al., *Istoria limbii române*, ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- Sala, *Du latin*: Sala, M., *Du latin au roumain*, traduction de Claude Dignoire, București, Paris, 1999.
- Sala, *Introd. în etim.*: Sala, M., *Introducere în etimologia limbii române*, București, Univers enciclopedic, 1999.
- Sala, *Le lexique...*: Sala, Marius, *Le lexique latin hérité en roumain*, în *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, Tome II, Section III – *La fragmentation linguistique de la Romania*, Zurich, 1992, p. 561-568.
- Șăineanu, *Semasiologia*: Șăineanu L., *Încercare asupra semasiologiei limbii române. Studii istorice despre tranzițiunea sensurilor*, ed. îngrijită, studiu introductiv și indice de Livia Vasiliuță, Editura de Vest, Timișoara, 1999.
- Sârbu-Frățilă, *Dial. istr.*: Sârbu, R., Frățilă, V., *Dialectul istroromân*, Timișoara, Amarcord, 1998, p. 248.
- SCRIBAN : Scriban, A., *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939.
- Smith's Dictionary*: Smith, W., *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London, John Murray, 1875.
- VRR: Sala, M. (coord.), *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, București, EȘE, 1988.
- Zingarelli, *VLI*: Zingarelli, *Vocabulario della lingua italiana*, X^e, Bologna, 1970.

ROM. PĂMÂNT
AN ONOMASIOLOGICAL PERSPECTIVE (I)
 (Abstract)

In this first section, the author of the present study proposes an onomasiological perspective on the semantic relation between lat. *pavimentum* and rom. *pământ*. The study investigates the main explanations of the Romanian linguistics on the subject, and points the main aspects that were not clarified until now.

Evaluating, on onomasiological bases, the meanings of lat. *pavimentum* as they occur in *Antiquitas Latina*, the study concludes that, in this period, the word *pavimentum* has no relation with the road terminology. It also analyses the work of Vitruvius, *De architectura*, and specifies that this Latin author has never approached the road construction, so, in his work, *pavimentum* never had the meaning „road surface”, or „pavement”, in spite of the strong believes of the scientific world, since Bergier until now. It also concludes that the word *pavimentum* does not have the meaning „earth” in *Antiquitas Latina*. The study will continue with the analysis of the *pavimentum* in *Aetas Patrum*, especially in *Vulgata*, to prove the existance of the meaning „earth, soil, ground” of the word *pavimentum* in the Late Vulgar Latin.